

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ, МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
ТА КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ З КУРСУ
«Загальна психологія. Психологія особистості»**

*для студентів освітньо-професійної програми
зі спеціальності 053 «Психологія»*

Харків
2019

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ, МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
ТА КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ З КУРСУ
«Загальна психологія. Психологія особистості»**

*для студентів освітньо-професійної програми
зі спеціальності 053 «Психологія»*

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 3 від 10.10. 2018 р.

Харків
НТУ «ХПІ»
2019

УДК [159.9: 32:159.922]

Рецензент:

А.Є. Книш – доцент, кандидат психологічних наук кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна.

Методичні рекомендації до дисципліни «Загальна психологія. Психологія особистості» для студентів освітньо-професійної програми «Психологія» спеціальності 053 «Психологія» / Уклад. О. Г. Романовський, І. Є. Штученко, – Харків: НТУ «ХП», 2019. – с. 36

© Штученко 2019

© НТУ «ХП», 2019

ВСТУП

Сучасна психологія як наука вивчає безліч складних і різноманітних явищ. З усіх проблем, з якими стикалися люди в ході історії людства найбільш складною є загадка природи самої людини. Люди різняться не тільки своїм зовнішнім виглядом, але і вчинками. Основна мета сучасної психології особистості - пояснити з позицій науки, чому люди поводяться так, а не інакше. Інша мета психології особистості - допомагати людям отримувати більше задоволення від життя, знайти шляхи здійснення більш ефективних і продуктивних стратегій подолання життєвих труднощів. Це різні навчальні програми і зміни в психосоціальному оточенні, нові форми психотерапії, що дозволяють людям відкривати в собі все краще, на що вони здатні.

Включення навчальної дисципліни «Загальна психологія. Психологія особистості» в програму вищої освіти дозволяє забезпечити базову психологічну підготовку фахівців. Знання з психології сприяють розвитку культури розумової праці і самоосвіти, допомагають формувати цілісне уявлення про особистісні особливості як чинник успішності оволодіння навчальної та професійної діяльності.

Актуальність вивчення основ психології особистості полягає також в тому, що будь-якому сучасному фахівцю необхідно орієнтуватися в основних психолого-педагогічних проблемах і кваліфіковано вирішувати конкретні життєві ситуації, приймаючи рішення з опорою на знання психологічної природи людини. Основною метою вивчення дисципліни «Загальна психологія. Психологія особистості» є формування цілісного уявлення студентів психологічних особливостей людини як факторах успішності його діяльності; ознайомлення студентів з понятійним апаратом, що описує психологію особистості.

ТЕМА 1. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ. ВСТУП

- 1.1. Поняття індивід, індивідуальність, особистість.
- 1.2. Компоненти спрямованості особистості.
- 1.3. Структура особистості.
- 1.4. Рушійні сили формування та розвитку особистості.

1.1. Поняття індивід, індивідуальність, особистість

Людина - це своєрідний представник інших живих істот.

Індивід - конкретна людина з усіма притаманними їй особливостями.

До числа особистісних характеристик не прийнято відносити особливості людини, які пов'язані:

1. з генотипом або фізіологічної організацією людини,
2. якостями людини, що характеризують особливості розвитку її пізнавальних психічних процесів.

Найчастіше в зміст особистості включають стійкі властивості людини, які визначають значимі щодо інших людей вчинки.

Особистість - конкретна людина, узятя в системі її стійких соціально обумовлених характеристик, які проявляються в суспільних зв'язках і відносинах, визначають її моральні вчинки і мають істотне значення для неї самої і оточуючих. Особистість - здатність до вибору власної поведінки в умовах між власними потребами і громадськими з урахуванням можливостей навколишнього світу при збереженні своєї цілісності.

Індивідуальність - оригінальність особистості. Словом індивідуальність визначають якусь чільну особливість особистості, що робить її не схожою на оточуючих. Індивідуальна кожна людина, але індивідуальність одних проявляється дуже яскраво, інших - малопомітно. Індивідуальність може проявлятися в інтелектуальній, емоційній, вольовій сфері і відразу у всіх сферах психічної діяльності.

У психології існують різні підходи до дослідження особистості. Однак, незважаючи на відмінності в трактуваннях особистості, у всіх підходах в якості її ведучої характеристики виділяють спрямованість.

1.2. Компоненти спрямованості особистості

Спрямованість - це така психічна властивість, в якій виражаються потреби, мотиви, світогляд, установки і мети її життя і діяльності.

Потреби - це відчуваною нею потреба в чому-небудь. Потреби людини різноманітні. Зазвичай їх ділять на:

Матеріальні - потреби в їжі, одязі, житлі, теплі.

Духовні - пов'язані з громадським існуванням людини: потреби в громадській діяльності, спілкуванні, придбанні знань.

В основі всіх форм спрямованості особистості лежать мотиви діяльності.

Мотиви - ті внутрішні сили, які пов'язані з потребами і спонукають її до конкретної діяльності. Це спонукування до діяльності, які пов'язані із задоволенням потреби суб'єкта.

Мотиви різноманітні. Але зазвичай їх поділяють на нижчі (біологічні), вищі (соціальні).

Біологічні мотиви - це потяг, бажання людини, зазвичай відображають його фізіологічні потреби.

Соціальні мотиви - це інтереси, ідеали, переконання особистості, які відіграють більш значну роль в її житті.

Потяг - найбільш примітивна, за своєю суттю біологічна форма спрямованості.

З психологічної точки зору - це психічний стан, що виражає недиференційовану, неусвідомлену або недостатньо усвідомлену потребу.

Як правило, потяг є минулим явищем, оскільки подана в ньому потреба або згасає, або усвідомлюється, перетворюючись на бажання.

Бажання - це усвідомлена потреба і потяг до чого-небудь цілком певного. Бажання, будучи усвідомленим, має силу, яка спонукає.

Інтереси - специфічна форма прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності і тим самим сприяє орієнтуванню особистості в навколишній дійсності.

Однією з найбільш істотних характеристик інтересу є те, що при його задоволенні він не згасає, а, навпаки, викликає нові інтереси, відповідні більш високому рівню пізнавальної діяльності.

Інтереси є найважливішою спонукальною силою до пізнання навколишньої дійсності. Розрізняють *безпосередній* інтерес, що викликається привабливістю об'єкта і *опосередкований* інтерес до об'єкта як засіб досягнення цілей діяльності.

Інтерес в динаміці свого розвитку може перетворитися в схильність. Це відбувається тоді, коли в інтерес включається вольовий компонент.

Схильність характеризує спрямованість індивіда на певну діяльність. Основою схильності є глибока стійка потреба індивіда в тій чи іншій діяльності, тобто інтерес до певного виду діяльності.

Наступна форма прояву спрямованості особистості - ідеал.

Ідеал - те, до чого прагне людина, на що орієнтується. Ідеали людини можуть виступати в якості однієї з найбільш значущих характеристик світогляду людини, тобто його системи поглядів на об'єктивний світ, на місце в ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності і до самої себе. В світогляді відображаються не тільки ідеали, а й ціннісні орієнтації людей, їх принципи пізнання і діяльності, їх переконання.

Переконання - вища форма спрямованості - це система мотивів особистості, які спонукають її діяти у відповідності зі своїми поглядами, принципами, світоглядом. В основі переконань лежать усвідомлені потреби, які спонукають особистість діяти, формують її мотивацію до діяльності.

Світогляд - сформована система переконань, наукових поглядів на природу, суспільство, людські стосунки, які стали її внутрішнім надбанням і відклалися у свідомості у вигляді певних життєвих цілей та інтересів

Установки - внутрішня налаштованість на здійснення тієї чи іншої діяльності або гальмування власної активності.

Цілі - найбільш значущі для особистості предмети, явища, завдання та об'єкти, досягнення і володіння якими становлять сенс її життя і діяльності.

Прийнято розрізняти мету діяльності і життєву мету. Мета будь-якої окремої діяльності розкриває лише якусь одну сторону спрямованості особистості, яка виявляється в даній діяльності.

Життєва мета виступає в якості узагальнюючого чинника всіх приватних цілей, пов'язаних з окремими видами діяльності.

Існує багато різних теорій особистості, і в кожній з них проблема розвитку особистості розглядається по-своєму.

1.3. Структура особистості

Ядро структури особистості складає «Я-концепція».

Я-концепція - динамічна система уявлень людини про саму себе, в яку входить як усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, так і самооцінка, а також сприйняття зовнішніх факторів, які впливають на дану особистість.

Виділяють дві форми Я-концепції: реальну і ідеальну.

Реальна: уявлення особистості про саму себе, про те яка вона є.

Ідеальна: уявлення особистості про себе відповідно до своїх бажань, тобто то, якою би вона хотіла бути.

Самооцінка - оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Самооцінка може бути адекватною і неадекватною. Адекватність висловлює ступінь відповідності уявлень людини про себе, ступінь реальних і ідеальних уявлень про себе. Адекватну самооцінку можна прирівняти до позитивного відношення до себе, до самоповаги, прийняття себе, відчуття впевненості. Низька самооцінка, навпаки, може бути пов'язана з негативним ставленням до себе, відчуттям власної неповноцінності.

Зміна, підвищення самооцінки. У житті людини важливу роль відіграє уява. Віра є однією з найбільших сил в світі. Якщо вірити в те, що досягнеш своєї мети, то це обов'язково станеться. Закон віри такий: переконання визначають реальність. Віра в самого себе передують отриманим результатам. Наш зовнішній світ - вираз світу внутрішнього. Не можна мислити, відчувати або вести себе зовні іншим чином, не змінивши свою програму. Успіх значною мірою визначається нашим очікуванням.

На формування Я-концепції впливає моделювання ситуації. Моделювання включає в себе спостереження і опис ефективних механізмів, що лежать в основі досягнень будь-якого роду. Необхідно чітко визначити, чого нам не вистачає, щоб піднятися в чому-небудь на більш високий рівень і підібрати собі відповідну модель людини, яка досягла успіху в цікавій для нас області.

1.4. Рушійні сили формування та розвитку особистості

Провідну роль в процесі розвитку особистості відіграє навчання і виховання, яке здійснюється в групах і в суспільстві в цілому.

В історії психології існують три основні напрямки у вирішенні питання про рушійні сили, джерело розвитку та становленні особистості:

- 1) біогенетична концепція (розвиток особистості обумовлено спадковими факторами),
- 2) соціо-генетична концепція (розвиток особистості - результат впливу соціального середовища),
- 3) теорія конвергенції (взаємодія двох чинників: середовища і спадковості).

Питання:

1. Розкрийте поняття індивід, індивідуальність, особистість.
2. Які ви знаєте компоненти спрямованості особистості?
3. Що становить структуру особистості?
4. Дайте характеристику рушійним силам формування і розвитку особистості.

ТЕМА 2. ТЕМПЕРАМЕНТ

- 2.1. Поняття темпераменту. Теорії виникнення темпераменту.
 - 2.1.1. Теорія темпераменту І. Канта.
 - 2.1.2. Конституційна теорія темпераменту Е. Кречмера.
 - 2.1.3. 2-х факторна модель темпераменту Г. Айзенка.
 - 2.1.4. Компоненти темпераменту по В. Д. Небиліцину.
 - 2.1.5. Зв'язок нервової системи і темпераменту (І. П. Павлов).
- 2.2. Характеристика типів темпераменту.
- 2.3. Основні властивості темпераменту.
- 2.4. Взаємозв'язок темпераменту з іншими властивостями особистості.

2.1. Поняття темпераменту. Теорії виникнення темпераменту

Темперамент - психічна властивість особистості, що характеризується динамікою протікання психічних процесів. Темперамент - індивідуальна властивість психіки, що визначає динаміку психічної діяльності людини, особливості поведінки і ступінь зрівноваженості реакцій на життєві впливи.

Вчення про темперамент та його типи має довгу історію. Його основу заклали *Гіппократ*, який, використовуючи гуморальний підхід, виділив чотири типи «красис», тобто співвідношення в організмі чотирьох рідин (соків): крові, жовтої та чорної жовчі і слизу. Кожна рідина має свої властивості (кров - тепло, слиз - холод, жовта жовч - сухість, чорна жовч - вологість), і тому перевага однієї з них визначає стан організму, його схильність до тих чи інших захворювань.

Давньогрецький філософ *Аристотель*, який жив трохи пізніше Гіппократа, бачив причину розходжень між людьми не в перевазі того чи іншого соку, а у відмінностях складу найважливішого з них - крові. Він зауважив, що згортання крові у різних тварин неоднаково. Більш швидко обумовлено, на його думку, переважанням твердих, або земляних, частинок, уповільнене - переважанням водних, або рідких, частинок. Рідка кров холодна і привертає до страху, кров же, багата щільними речовинами, відрізняється теплотою і породжує гнів.

У популярній літературі і підручниках прийнято вважати саме Гіппократа засновником вчення про чотири типи темпераменту, яке зберіглося і понині, - сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолічний. Однак це не зовсім так. Їх дійсно виділив він, але назви самих цих типів пов'язані з іменами римських лікарів, які жили кілька століть тому і використовували уявлення Гіппократа про змішування рідин. Вони замінили грецьке слово «красис» на латинське слово *temperamentum*, від якого і веде свій початок термін «темперамент».

Один з них, *Гален* (II ст. н. е.), дав першу розгорнуту класифікацію темпераментів, засновану все на тих же гуморальних уявленнях Гіппократа про «красис». Вона включала 13 типів. З його точки зору, переважання жовтої жовчі свідчить про холеричний темперамент, крові - про сангвінічний, чорної жовчі - про меланхолічний, а слизу - про флегматичний темперамент.

Так, *І. Кант* сангвінічний і меланхолічний типи розглядав як темпераменти почуття, а холеричний і флегматичний - темпераменти дії (з сучасних позицій перші два характеризуються підвищеною емоційністю, а другі - підвищеною активністю). По *І. Канту*, сангвінік - весела і безтурботна людина, меланхолік - похмурий і тривожний, холерик - запальний і активний, але не на довгий час, флегматик - холоднокровний і ледачий.

У зв'язку з цим *В. Вундт* писав, що в буденних радощах і прикрошах життя треба бути сангвініком, в важливих подіях життя - меланхоліком, щодо потягів, які зачіпають наші інтереси, - холериком, а у виконанні прийнятих рішень - флегматиком. На жаль, це абсолютно неможливо.

Треба відзначити, що поняття про темперамент в ті часи істотно відрізнялося від нинішнього. Психологічні характеристики тоді були майже відсутні. В основному стародавні лікарі вели мову про організм і навіть про окремі органи.

Розвиток в епоху Відродження анатомії і фізіології привело до нововведень в поясненні типів темпераменту. Їх все більше стали пов'язувати з особливостями будови тіла. Наприклад, ряд вчених, крім фізичних властивостей крові, поклали в основу поділу відмінність тканин і ширину просвіту судин. Легка кров, пухкі тканини і помірно розширені судини полегшують, на думку цих вчених, протягом життєвих процесів і породжують сангвінічний темперамент. При значній щільності в тканинах кров затримується в судинах, пульс стає сильніше і швидше, загальна теплота тіла зростає - це створює холеричний темперамент. При щільній крові і вузьких судинах в тканини виникає тільки рідка, водяниста частина крові, завдяки чому народжується флегматичний темперамент. Нарешті, щільна, темна кров з вузькими порами тканин і широким просвітом судин веде до утворення меланхолічного темпераменту.

Ця теорія кілька в зміненому вигляді зберігалася аж до кінця XIX - початку XX ст. Наприклад, *П. Ф. Лесгафт* вважав, що в походженні темпераментів дуже важливу роль грає широта просвіту і товщина стінок судин: у холериків - малий просвіт і товсті стінки, що призводить до швидкої і сильної течії крові; у сангвініків - малий просвіт і тонкі стінки, що сприяє швидкому і слабкому течію крові і т. д.

2.1.1. Теорія темпераменту І. Канта

І. Кант дав формальний опис чотирьох типів темпераменту, які він розділив на дві групи. Сангвінічний і меланхолійний типи розглядалися їм як темпераменти почуття, а холеричний і флегматичний - як темпераменти дії.

Сангвінік визначався І. Кантом як людина веселої вдачі, який представляє собою хорошого співрозмовника, вмє і любить спілкуватися, легко заводить друзів. Така людина сповнена надії і віри в успіх всіх своїх починань. Безтурботний і поверховий, може надавати чому то надмірне значення і тут же забувати про це назавжди. Обіцяє і не виконує своїх обіцянок, так як не обдумує заздалегідь, чи здатний він їх виконати. Це грішник: щиро розкаюється у скоєному, легко забуває про своє каяття і грішить знову. Робота його швидко стомлює, а заняття, яким він віддається, є для нього скоріше грою, ніж серйозною справою.

Меланхолік характеризувався І. Кантом як людина похмура. Він недовірливий і сповнений сумнівів, готовий у всьому бачити привід для тривоги і побоювань. Остерігається давати обіцянки, так як детально продумує всі труднощі, пов'язані з їх виконанням. Порушити ж дане слово він не може - йому це неприємно. Він рідко веселиться і не любить, коли веселяться інші.

Холерик - людина запальна. Він легко дратується і впадає в лють, але також легко і відходить, особливо якщо йому поступаються. Дуже активний; почавши що небудь робити, діє енергійно, проте цього запала йому вистачає ненадовго; у нього немає терпіння і витримки. Віддає перевагу керувати іншими. Честолюбний, любить брати участь в різних церемоніях, хоче, щоб його всі хвалили, тому оточує себе підлесниками. Турбота про інших людей і великодушність у нього показні - любить він тільки себе. Намагається виглядати розумніше, ніж є насправді, і весь час боїться, що інші це зрозуміють. Холеричний темперамент більше, ніж інші типи, викликає протидію з боку оточуючих, тому І. Кант вважав, що його власники - нещасні люди.

Флегматик - це холоднокровний, не схильний до афектних спалахів людина. Його недоліком виявляється схильність до бездіяльності (лінь) навіть в ситуаціях, які настійно вимагають активності. Але, почавши щось робити, він обов'язково доводить справу до кінця. Розсудливий, дотримується принципів і сприймається як мудра людина. Нечутливий до нападків, не зачіпає марнославства інших людей, а тому уживчив. Однак може підпорядкувати своїй волі волю інших людей, причому непомітно для них. І. Кант вважав цей тип темпераменту найвдалішим.

Поступово серед вчених все більше міцніло переконання в тому, що властивості темпераменту найбільш виразно проявляються в тих формах поведінки, які безпосередньо пов'язані з енергетичними витратами організму - зі способами накопичення та витрачання енергії і кількісними характеристиками цих процесів. Тому більшість дослідників темпераменту звертали увагу насамперед на емоційні і моторні реакції індивіда, особливо підкреслюючи їх силу (інтенсивність) і протікання в часі. Класичним прикладом такого підходу може служити типологія темпераментів, запропонована В. Вундтом. Він розумів темперамент як схильність до афекту - це подання знайшло вираження в наступній тезі: темперамент для емоції той же, що збудливість - для відчуття.

Дотримуючись такого погляду, В. Вундт виділив дві біполярні властивості темпераменту: силу і швидкість зміни (стабільність - нестабільність) емоції, підкреслюючи тим самим значення енергетичної характеристики індивіда. Сильні емоційні реакції в поєднанні з емоційною нестабільністю утворюють холеричний темперамент, невелика сила емоційних реакцій в поєднанні з їх нестабільністю - сангвінічний темперамент і т. д.

2.1.2. Конституційна теорія темпераменту Е. Кречмера

Німецький психолог і психіатр *Е. Кречмер* запропонував будувати типологію характеру виходячи з конституції людини. Він виділив і описав три типу будови тіла (конституції) людини, які найбільш часто зустрічаються:

1. *Пикничний тип*. Відрізняється сильно розвиненими внутрішніми порожнинами (голови, грудей, живота) і схильністю торса до ожиріння при слабкорозвинених м'язах плечового поясу і кінцівок. Загальне враження про пікніках досить характерно: середнього зросту, щільна фігура з м'яким широким обличчям на короткій, масивній шиї, жирний живіт. Люди, що відрізняються високим ступенем міжособистісної контактності і адаптивності до соціального середовища, прагненням будувати відносини з оточуючими певним чином, що дозволяє їм відстоювати свої інтереси й уподобання, не входячи в серйозні конфлікти. Вони, як правило, не мають на меті завоювати підвищений авторитет, але в той же час досить легко захищають власні позиції, «не втрачаючи обличчя» і не відчуваючи сильних переживань.

2. *Астенічний тип*. Це людина тендітної статури з плоскою грудною кліткою, вузькими плечима, довгими і худими кінцівками, видовженим обличчям, зі слабкою мускулатурою і слабкими жировими накопиченнями. Жінки цього типу, крім того, бувають і малорослі. Зазвичай нетовариські, стримані у співпраці з іншими людьми особистості, обережні в активних взаєминах в групі, дуже чутливі до зміни свого статусу або соціального стану. Вони, як правило, непомітно для оточуючих прагнуть завоювати суспільне визнання і ніколи нікому не дозволяють себе принижувати, болісно реагують на будь-які такого роду спроби.

3. *Атлетичний тип*. Характеризується сильним розвитком скелета, мускулатури, шкіри. Чоловіки цього типу мають середній або високий зріст, широкі плечі, статну грудну клітку, пружний живіт. Широки м'язисті плечі, зменшена нижня половина тіла з вузьким тазом і стрункими ногами. Щільна висока голова тримається прямо на вільній шиї. Будова тіла у атлетичних жінок справляє враження грубуватого і масивного, на відміну від будови тіла атлетичних чоловіків. Це відбувається тому, що чоловіки-атлети наближаються до нашого художнього ідеалу краси, в той час як наш ідеал жіночої краси не узгоджується з атлетичним. Дуже товариські і соціально активні люди, які прагнуть бути в центрі уваги і завоювати домінуючі позиції серед товаришів по службі, часто відрізняються яскраво вираженою експресивністю. У них може проявлятися прагнення як до позитивних, так і до негативних соціальних досягнень, які нерідко сприймаються в багнети іншими людьми, оскільки не всім і не завжди подобається їх імпульсивна і переважаюча над чужими інтересами неконтрольована активність.

2.1.3. 2-х факторна модель темпераменту Г. Айзенка

Визначити тип темпераменту, не вдаючись до комп'ютерної техніки, що має спеціальне програмне забезпечення, можна також за допомогою двофакторної моделі екстравертірованності і нейротизму Г. Айзенка.

Екстравертірованність є свого роду характеристикою індивідуально-психологічних відмінностей людини, крайні полюси якої відповідають спрямованості особистості або на світ зовнішніх об'єктів (екстраверсія), або на явища його власного суб'єктивного світу (інтроверсія).

Нейротизм - поняття, яке характеризується емоційною нестійкістю, тривогою, хвилюванням, поганим самопочуттям, вегетативними розладами. Даний фактор також біполярний. Один з його полюсів має позитивне значення, характеризується емоційною стійкістю, інший - емоційною нестійкістю.

Емоційна стійкість властива сангвінікам і флегматикам, емоційна нестійкість - холерикам і меланхолікам.

Екстравертам (сангвінікам і холерикам) властиві товариськість, імпульсивність, гнучка поведінка, велика ініціатива, висока соціальна адаптивність. Інтровертам (флегматикам, меланхолікам) притаманні спостережливість, замкнутість, схильність до самоаналізу, утруднення соціальної адаптації, фіксація інтересів на явищах внутрішнього світу, соціальна пасивність.

Нейротизм. Властива підвищена тривожність з приводу дрібних життєвих проблем. Можлива тривожність і з приводу свого здоров'я, часто не має реальних підстав. Відрізняє розвинене почуття відповідальності, обов'язковість, постійні переживання за долю близьких, самооцінка швидше за все занижена і не збігається з завищеним ідеальним чином «бажаного Я».

Емоційна стабільність. Не схильні до занепокоєння, схильні до лідерства, здатні повернути до себе і викликати довіру у більшості оточуючих.

2.1.4. Структура темпераменту за В. Д. Небиліциним

В. Д. Небиліцин запропонував в структурі темпераменту виділяти наступні компоненти:

1. *Активність індивіда*. Ступінь активності, з яким людина впливає на зовнішній світ і переборює перешкоди при здійсненні цілей. Займає центральне місце в характеристиці темпераменту і виступає в наступних формах:

- * в прагненні до продовження розпочатої діяльності;
- * в енергійності вироблених дій;
- * в витривалості по відношенню до напруги, пов'язаної з активністю.

Протилежністю активності є пасивність поведінки. Пасивність поведінки розуміється як відсутність активності або значне її зниження.

2. *Руховий компонент темпераменту* (швидкість, сила, ритм і амплітуда м'язових рухів, а також мовна моторика). Легше інших піддається спостереженню й оцінці.

3. *Емоційність* - особливості виникнення, протікання різноманітних почуттів, афектів і настроїв. В якості основних характеристик емоційності виступають: вразливість, імпульсивність, емоційна лабільність.

Вразливість - виражає афективну сприйнятливості суб'єкта, чуйність його до емоційних впливів.

Імпульсивність - означає швидкість, з якою емоції стають спонукальною силою вчинків і дій без їхнього попереднього обмірковування і свідомого рішення їх виконати.

Емоційна лабільність - швидкість, з якою припиняється емоційний стан або відбувається зміна одного стану іншим.

2.1.5. Зв'язок нервової системи і темпераменту (І. Павлов)

І. П. Павлов розкрив закономірності вищої нервової діяльності, встановив, що в основі темпераменту лежать ті ж причини, що і в основі індивідуальних особливостей умовно-рефлекторної діяльності людини, - властивості нервової системи. Ці властивості є спадковими і надзвичайно погано піддаються зміні.

Вища нервова діяльність характеризується різним співвідношенням двох основних процесів: збудження і гальмування. Порушення - це функціональна активність нервових клітин і центрів кори головного мозку. Гальмування - це загасання активності нервових клітин і центрів кори головного мозку.

Нервові процеси збудження і гальмування характеризуються, тобто до основних властивостей нервової системи відноситься:

- сила нервової системи, тобто сила процесів збудження і гальмування. Від цієї властивості залежить працездатність клітин кори головного мозку, їх витривалість,
- рухливість нервових процесів (швидкість зміни збудження гальмуванням і навпаки),
- врівноваженість нервової системи (ступінь відповідності сили збудження силі гальмування). Ця властивість у різних людей проявляється по-різному.

Своєрідність комбінацій цих властивостей утворює специфічні типи вищої нервової діяльності. Найбільш часто зустрічаються 4 типи. Три з них І.П. Павлов відніс до сильних типів, один - до слабого.

Характеристика нервових процесів збудження і гальмування

По силі	По врівноваженості	По рухливості	Вид темпераменту
сильний	врівноважений	рухливий	сангвінічний
сильний	неврівноважений	рухливий	холеричний
сильний	врівноважений	малорухливий	флегматичний
слабкий	неврівноважений	малорухливий	меланхолічний

2.2. Характеристика типів темпераменту

Сангвінічний темперамент: врівноважений, рухливий, сильний.

Психічні процеси характеризуються великою швидкістю протікання.

- Висока адаптивність (приспособованість до мінливих умов життя) і рухливість.
- Їх увага нестабільна, швидка і легко переключається. Ініціативні, товариські, життєрадісні, схильні до дотепності. Мова жива і швидка, відкритий погляд.
- Різноманітна міміка.
- З полюванням беруться за кожну справу, здатні до захоплення. Люблять новизну, різноманітність ситуацій, зміну місць.

- Уникають одноманітності, шаблонів роботи.

- Легко переживають невдачі, в роботу включаються швидко.

Флегматичний темперамент: сильний, урівноважений, інертний.

Психічні процеси характеризуються певною інертністю і уповільненим реагуванням на подразники.

- Врівноваженість нервових процесів дозволяють флегматику завжди залишатися спокійним у будь-яких умовах.
- Це спокійний, урівноважений, завжди рівний, наполегливий і завзятий трудівник життя.
- При наявності сильного гальмування і врівноваженого процесу збудження йому неважко стримувати свої пориви, суворо дотримуватися виробленому розпорядку життя.
- Флегматик солідний, працює неквапливо, ритмічно.
- Увага в міру стійка, перемикає увагу уповільнене.
- Почуття зовні виявляються слабо, скупий на слова.
- Погляд маловиразительний, міміка бідна і одноманітна.
- У міру товариський, вважає за краще перевірені методи роботи, контролює свою діяльність.

Холеричний темперамент: сильний, неуврівноважений, рухливий.

Нервові процеси відрізняються підвищеною збудливістю і неуврівноваженістю.

- Холерик запальний, агресивний, прямолінійний у відносинах, ініціативний в діяльності.
- Виразний проникливий погляд, рухи швидкі і різкі.
- Різка зміна емоцій.
- Схильний переоцінювати свої сили і недооцінювати перешкоди на шляху до мети.
- Прагне в перші ряди.
- Мова носить яскраве емоційне забарвлення.
- Схильний перебивати співрозмовника, в розмові захоплює ініціативу, гаряче наполягає на своєму.
- Якщо заперечує або перебиває, то гучність і швидкість промови зростає.
- Уповільнений і спокійний темп роботи для холерика мало підходить. Для них більше підходить робота, що вимагає негайного виконання.

Меланхолічний темперамент: слабкий, неуврівноважений, інертний.

Даний тип ВНД відрізняється високою емоційною чутливістю, підвищеною вразливістю.

- Замкнутий, важко і повільно зближується з людьми.
- Насторожений, тривожний погляд, прагне бути в «тіні».

- Стримана, невизначена міміка.
- Тиха мова.
- Обережні, несміливі рухи.
- Схильний до внутрішніх переживань.
- Болісно і довго переживає невдачі і покарання.
- Схильний недооцінювати свої сили, переоцінювати перешкоди.

Для меланхоліка найбільше підходить рівня, що вимагає посидючості і терпіння робота. Монотонна робота його не обтяжує. У звичній обстановці він успішно виконує доручену справу.

2.3 Основні властивості темпераменту

Темперамент має певний набір психічних властивостей, таких як:

Активність - здатність людини, яка полягає в подоланні зовнішніх і внутрішніх обмежень;

Реактивність - особливість людини, пов'язана з силою емоційної реакції на зовнішні і внутрішні подразники;

Темпові характеристики - швидкість виконання будь-яких дій (мови, рухів, ходьби і т. п.);

Екстраверсія - інтроверсія, особливості людини, що виражаються в переважній спрямованості активності особистості або зовні (на світ зовнішніх об'єктів), або всередину (на явища свого суб'єктивного світу, на свої переживання і думки);

Ригідність - пластичність, особливості людини швидко і легко пристосовуватися до нових умов, або інертно, не відчутно поводитися в умовах, що змінилися;

Емоційність - особливість людини, що виражає швидкість, зміст, якість, глибину, динаміку емоційних процесів і станів;

Вразливість - особливість людини, яка характеризує ступінь впливу на нього різних подразників, час збереження їх в пам'яті і силу відповідної реакції на цей вплив;

Тривожність - підвищена схильність людини відчувати занепокоєння в будь-яких ситуаціях життя, в тому числі і тих, які не мають до цього відношення;

Імпульсивність - схильність людини діяти по першому спонуканню, спонтанно, під впливом зовнішніх впливів або емоцій, які раптово нахлинули.

2.4. Взаємозв'язок темпераменту з іншими властивостями особистості

Розглянуті вище властивості і особливості темпераменту показують тісний зв'язок темпераменту з іншими властивостями особистості і перш за все з характером.

Під *характером* розуміється сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складається і проявляється в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для людини способи поведінки.

Темперамент і характер мають досить тісний зв'язок між собою, залежать від психофізіологічних особливостей організму і типів вищої нервової діяльності. Однак якщо темперамент спочатку закріплений генетично і в процесі життєдіяльності індивіда в основному постійний, то цього не можна сказати про характер. Він формується і змінюється протягом усього життя людини. Властивості темпераменту є спадковими, тому надзвичайно погано піддаються зміні. Виходячи з цього, зусилля людини повинні бути спрямовані перш за все не на зміну, а на виявлення і усвідомлення особливостей свого темпераменту. Це дозволить виявити способи діяльності, які найбільшою мірою відповідають його природним якостям, природному даруванню.

Поряд з характером певний зв'язок темпераменту існує і з іншими властивостями особистості, такими як здатності, спрямованість особистості і мотивація.

У сукупності ці властивості визначають (поряд з темпераментом) індивідуальні відмінності, які породжуються численними і складними взаємодіями між спадковістю індивіда і його середовищем.

Темперамент і здібності. Як для темпераменту, так і для здібностей характерна висока стабільність. Звичайно, в формуванні здібностей велику роль відіграють задатки, система виховання, сенситивний вік (якщо цей вік правильно, доцільно використовувати для розвитку виявлених в дитячому віці спеціальних здібностей). Здібності виявляються в динаміці формування знань, умінь і навичок в умовах конкретної діяльності.

Здібності - це індивідуально-психологічні особливості, які є умовою успішного виконання тієї чи іншої продуктивної діяльності. Здібності діляться на загальні, спеціальні та здатності до спілкування.

Під *загальними здібностями* розуміється система індивідуально-психічних властивостей, яка забезпечує продуктивність в оволодінні знаннями, вміннями і навичками для здійснення різних видів діяльності. Основа розвитку загальних здібностей закладена в пізнавальних (психічних) процесах. До *спеціальних здібностей* відноситься така система властивостей особистості, яка допомагає досягти високих результатів в будь-якій спеціальній області діяльності (музичної, сценічної, спортивної, математичної, т. п.). *Здатність до спілкування* передбачає розвинену ступінь соціально-психологічної адаптації, тобто активне пристосування індивіда до умов нового соціального середовища. Виявляється в умінні надавати психологічний вплив на оточуючих, переконувати їх і розташовувати до себе.

Темперамент і спрямованість особистості. Спрямованість особистості - це сукупність стійких, незалежних від поточних ситуацій мотивів, що орієнтують діяльність людини відповідно до її інтересів, нахилів, переконань та ідеалів. В сукупності ці усвідомлені мотиви утворюють світогляд особистості.

Важливу роль у формуванні спрямованості особистості відіграють і неусвідомлені мотиви, одним з яких є психологічна установка. *Психологічна установка* - це несвідома особистістю готовність діяти певним чином, забезпечуючи стійкий цілеспрямований характер протікання діяльності.

Темперамент і мотивація. *Мотивація* - це спонукання, що викликають активність організму і визначають її спрямованість. У мотиваційній сфері поведіння індивіда пояснюється сукупністю внутрішніх і зовнішніх причин психологічного характеру. Коли говорять про внутрішні причини, то мають на увазі психологічні властивості суб'єкта поведінки (мотиви, потреби, цілі, наміри, бажання, інтереси і т. п.)

Як для темпераменту, так і для здібностей характерна відносно висока стабільність. Однак якщо властивості темпераменту практично не піддаються зміні, то здібності і характер формуються протягом усього життя індивіда, особливо в сенситивному віці і на перших стадіях соціалізації особистості. Формування ж спрямованості і мотиваційної сфери особистості відбувається, в основному, на більш пізніх стадіях соціалізації, в процесі становлення особистості і під впливом виховання, життєвого укладу і способу життя.

Темперамент, характер, здібності і мотивація особистості відносяться до тих же індивідуально-психологічних особливостей, за якими люди істотно відрізняються один від одного.

Питання:

1. Дайте загальну характеристику теоріям виникнення темпераменту.
2. У чому полягає конституційна теорія Е. Кречмера?
3. Розкрийте 2-х факторну модель темпераменту Г. Айзенка.
4. Охарактеризуйте структуру темпераменту по В. Небиліцін.
5. Яка існує зв'язок між нервовою системою і типами темпераменту (І. Павлов).
6. Дайте загальну характеристику типів темпераменту.
7. Розкрийте основні властивості темпераменту.
8. У чому полягає зв'язок темпераменту з іншими властивостями.

ТЕМА 3. ХАРАКТЕР, ЗДІБНОСТІ, ЗАДАТКИ

- 3.1. Поняття характеру. Структура характеру.
- 3.2. Відмінності між темпераментом і характером.
- 3.3. Формування і зміна характеру.
- 3.4. Акцентуація характеру. Класифікація типів характеру по Леонгарду.
- 3.5. Задатки і здібності. Класифікація здібностей.
- 3.6. Формування і розвиток здібностей. Умови розвитку здібностей.
- 3.7. Природа вищих людських здібностей. Умови і передумови розвитку вищих здібностей.

3.1. Поняття характеру. Структура характеру

Характер - психічна властивість особистості, що визначає лінію поведінки людини і виражається в її відносинах до навколишнього світу, праці, іншим людям, до самого себе.

Характер являє собою сукупність порівняно стійких рис і якостей особистості, які обумовлюють особливості її індивідуального та соціальної поведінки і взаємодії з іншими людьми.

Знати характер людини - знати ті суттєві риси, які з певною логікою і внутрішньої послідовністю проявляються в її вчинках.

Незважаючи на те, що характер складається з безлічі різних рис, він не є їх механічною сумою. Різні риси характеру пов'язані один з одним і створюють цілісну структуру особистості, яку можна розглянути в загально психологічному, типологічному аспектах, а також в аспекті індивідуальних особливостей.

У структуру характеру входять такі взаємопов'язані суттєві компоненти, які є загальними для всіх людей.

Структура і зміст характеру кожної людини визначаються:

1) *динамікою волі* (тим, наскільки здатна людина здійснити свої цілі, тобто слабка або сильна її воля),

2) *інтелектуальними особливостями людини*,

3) *специфікою прояву емоцій людини і емоційного фону* (наприклад, конфліктного), який супроводжує ті чи інші вчинки,

4) *взаємозв'язком всіх цих компонентів* (для структури характеру важливо те, наскільки вони злиті воедино, гармонійні між собою, або ж, навпаки, перебувають у конфлікті, суперечать один одному).

Характер тісно взаємопов'язаний з спрямованістю особистості, що проявляється в активному вибірковому ставленні особистості до вимог реального світу, і таким чином, впливають на діяльність людини.

Особливості темпераменту також накладають свій відбиток на характер і соціальну поведінку людини. Однак те, яка зі сторін темпераменту (позитивна чи негативна) стане рисою характеру, залежить від умов його формування.

Характер формується під впливом суспільних умов в результаті діяльності особистості.

3.2. Відмінності між характером і темпераментом

1) Темперамент людини є вродженим, а характер придбаним.

2) Темперамент залежить від властивостей нервової системи, а характер практично від них не залежить, за винятком тих рис характеру, які самі по собі тісно пов'язані з певними властивостями темпераменту.

3) Темперамент визначає лише динамічні особливості психіки і поведінки людини, які самі не можуть оцінюватися як хороші або погані, моральні або аморальні безвідносно до виду діяльності, що виконується людиною. Характер людини може оцінюватися по його вчинкам, причому незалежно від того, в яких видах діяльності він проявляється.

4) Властивостей темпераменту у людини порівняно мало, і вони однакові у всіх людей (тільки розвинені у них по-різному). Крім того, серед людей існує багато таких, хто має і однаковий тип темпераменту. Рис характеру у людей набагато більше, ніж властивостей темпераменту, і вони практично у всіх людей різні. Важко відшукати навіть двох абсолютно однакових за своїм характером людей: у всіх риси характеру фактично різні і індивідуально своєрідні.

3.3. Формування і зміна характеру

Характер людини протягом життя залишається більш-менш стабільним.

Деякі риси характеру в виразній формі виявляються вже у дітей раннього віку, тобто в період до трьох років. Це означає, що витоки характеру людини потрібно шукати в самому початку психологічного розвитку людини.

Основну роль у формуванні і розвитку характеру дитини грає його спілкування і взаємини з оточуючими людьми. У своїх вчинках і діях дитина, перш за все, наслідує близьких для неї дорослих людей.

Сенситивним періодом становлення характеру людини можна вважати вік від 2-3 до 9-10 років, коли діти активно спілкуються як з оточуючими їх дорослими людьми, так і зі своїми однолітками. Дорослі люди в цей час користуються великою довірою дітей, мають можливість впливати на них словом і ділом, і це створює сприятливі умови для підкріплення у дитини потрібних форм поведінки.

Раніше інших в характері людини закладаються такі риси, як доброта, товариськість, чуйність, а також протилежні їм властивості: егоїстичність, черствість або байдужість до людей. Початок формування відповідних рис характеру пов'язано з ранніми роками життя і визначається зверненням матері з дитиною, особливо протягом першого року життя.

Ті властивості характеру, які найбільш яскраво проявляються в праці - працьовитість, акуратність, сумлінність, відповідальність, наполегливість та інші, - складаються дещо пізніше, ніж комунікативні риси характеру, які проявляються в спілкуванні. Вони формуються і закріплюються в іграх дітей і в доступних їм за віком інших видах діяльності. Істотний вплив на їх розвиток надає стимулювання відповідної поведінки з боку дорослих людей. Стиль спілкування дорослих один з одним на очах у дитини, спосіб поводження з ним самим вельми важливі для становлення характеру дитини. Особливо це відноситься до того, як поведуться мати і батько по відношенню до дитини. Через багато років після цього стиль спілкування батьків з ним дитина зазвичай частково або повністю відтворює у власному спілкуванні з іншими людьми і зі своїми дітьми.

У початкових класах школи розвиток характеру триває, і в особистості дитини закріплюються риси характеру, які проявляються у взаєминах з людьми. Цьому сприяє розширення сфери спілкування дитини з оточуючими людьми. Уже в цьому віці характер дитини може почати розвиватися за гармонійним або суперечливим варіантом. Гармонійний варіант розвитку характеру передбачає відсутність протиріч в рисах характеру дитини між окремими його особливостями, а суперечливий варіант розвитку характеру пов'язаний з наявністю таких протиріч.

У підлітковому віці активно розвиваються вольові риси характеру, а рання юність закладає в особистість людини базові моральні і світоглядні основи характеру.

На час закінчення середньої школи характер людини можна вважати в основному сформованим, і те, що відбувається з ним надалі, хоча і може змінити характер людини, але вже не робить його повністю невпізнаним для тих, хто спілкувався з відповідною людиною в шкільні роки.

Зміни в характерах людей можуть відбуватися і після закінчення школи, далеко за межами віку 16-17 років. Ці зміни, однак, мають індивідуально своєрідну форму, залежну від наступного:

- По - перше, від того, яким став характер дитини до початку юності (16-17 років),
- По - друге, від того, як складалося життя людини вже за межами раннього юнацького віку (після 20-25 років).

Характер людини може, причому іноді досить істотно, змінитися і після 16-17 років. Найбільший вплив на зміну характеру протягом подальшого життя людини можуть надати наступні фактори:

- Тривале хронічне захворювання, що змушує людину надовго відмовитися від звичного для нього способу життя, від реалізації раніше намічених життєвих планів.
- Зміна соціального стану людини: сімейного, матеріального.
- Втрата або, навпаки, придбання нових друзів і близьких людей.
- Перехід з одного віку в інший, пов'язаний з важко пережитою кризою вікового розвитку.

3.4. Акцентуація характеру. Класифікація типів характеру по К. Леонгарду

Під **акцентуацією** характеру розуміється надмірне посилення окремих рис характеру, при якому спостерігається та не виходять за межі норми відхилення в поведінці людини. В окремих випадках риси характеру, які акцентовані можуть бути прийняті за властивості темпераменту. Тому при вивченні темпераменту і характеру слід ретельно відмежовувати властивості темпераменту від тих характерологічних рис особистості, які явно відносяться до акцентуації.

Широко відома класифікація акцентуації характеру, розроблена німецьким ученим К. Леонгардом. Ця класифікація заснована на оцінці стилю спілкування людини з оточуючими людьми.

1. **Застраваючий тип.** Характеризується помірною товариськістю, схильністю до моралі, небалакучістю. Люди, що належать до цього типу, в конфліктах зазвичай виступають ініціаторами. Прагнуть домогтися високих показників у будь-якій діяльності, за яку беруться, пред'являють підвищені вимоги до себе. Чутливі до соціальної справедливості. Образливі, уразливі, підозрілі, і мстиві. Іноді надмірно самовпевнені, ревниві, висувають непомірно високі вимоги до близьких і підлеглих по роботі.

2. **Емоційний тип.** Цьому типу властива низька контактність у спілкуванні, сповільненість вербальних і невербальних реакцій. Нерідко люди цього типу зануди, похмурі, схильні до лайки, конфліктів, в яких самі є активною, провокуючою стороною. У спокійному стані люди сумлінні, акуратні. Однак в стані емоційного збудження дратівливі, запальні, погано контролюють свою поведінку.

3. **Демонстративний тип.** Характеризується легкістю встановлення контактів, прагненням до лідерства, жаданням влади і похвали. Люди цього типу демонструють високу пристосованість до інших людей і разом з тим схильність до інтриг при зовнішній м'якості спілкування. Вони дратують оточуючих своєю самовпевненістю, високим рівнем домагань. Систематично самі провокують конфлікти, але при цьому

активно захищаються. Товариські, артистичні, ввічливі, виявляють неординарність в мисленні і вчинках. Негативні риси: егоїзм, лицемірство, хвастощі відштовхують багатьох.

4. *Педантичний тип*. Люди даного типу в конфлікти вступають рідко, на службі поведуться як бюрократи, пред'являють оточуючим багато формальних вимог. Разом з тим охоче поступаються лідерством іншим. Іноді переводять домашніх надмірними вимогами щодо акуратності. Привабливі риси: сумлінність, акуратність, серйозність, надійність у справах. Негативні - формалізм, бурчання.

5. *Гіпертімний тип*. Цей тип характеризується надмірною контактністю, балакучістю, виразністю жесту, міміки, пантоміміки. Часто люди цього типу відхиляються в розмові від початкової теми. Бувають ініціаторами конфліктів, засмучуються, якщо з цього приводу їм роблять зауваження. Позитивні риси: енергійність, жага діяльності, оптимізм, ініціативність. Негативні: легковажність, недостатньо серйозне ставлення до своїх обов'язків. Важко переносять умови жорсткої дисципліни, монотонну діяльність, вимушену самотність.

6. *Дістімний тип*. Його характеризує низька контактність, небагатослівність, домінуюче песимістичний настрій. Такі люди зазвичай є домосідами, легко вступають в конфлікти з оточуючими, ведуть замкнутий спосіб життя. Високо цінують тих, хто з ними дружить, готові їм підкорятися. Привабливі риси: серйозність, сумлінність, загострене почуття справедливості. Негативні риси: пасивність, сповільненість мислення, неповороткість.

7. *Циклоїдний тип* (нестійкий). Цьому типу властиві часті зміни настрою. Такі люди товариські в періоди підвищеного настрою, а в періоди пригніченого - замкнуті. Під час душевного підйому вони поведуться як люди з гіпертімною акцентуацією характеру, а в період спаду - з дістімною.

8. *Екзальтований тип*. Цьому типу властиві висока контактність, балакучість, влюбливість. Такі люди часто сперечаються, але не доводять справу до відкритих конфліктів. У конфліктних ситуаціях бувають як активною, так і пасивною стороною. Разом з тим вони прив'язані і уважні до близьких і друзів. Альтруїстичні, співчутливі, мають хороший смак, проявляють яскравість і щирість почуттів. Негативні риси: панікерство, прихильність до миттєвих настроїв.

9. *Тривожний тип*. Люди даного типу мають низьку контактність, боязкість, невпевненість в собі, мінорний настрій. Рідко вступають в конфлікти з оточуючими, в яких грають лише пасивну роль. Привабливі риси: дружелюбність, самокритичність, ретельність.

10. *Емотивний тип*. Люди з таким типом акцентуації характеру віддають перевагу спілкуванню у вузькому колі обраних, яких вони розуміють з півслова. Рідко вступають в конфлікти, а якщо це відбувається, то грають в них пасивну роль. Образи носять в собі. Привабливі риси: милосердя, загострене почуття обов'язку, старанність. Такі люди раді чужим успіхам. Негативні риси: надмірна чутливість.

11. *Екстравертований тип*. Відрізняється високою контактністю. У таких людей маса друзів і знайомих. Вони балакучі, відкриті для будь-якої інформації. У спілкуванні часто поступаються роль лідера іншим, вважають за краще підкорятися, перебувати в тіні. Привабливі риси: готовність уважно вислухати іншого, старанність. Негативні: схильність впливу, легковажність, пристрасть до розваг.

12. *Інтровертований тип*. Люди цього типу характеризуються дуже низькою контактністю, замкнутістю, відірваністю від реальності, схильністю до філософствування. Люблять самотність, рідко вступають в конфлікти. Привабливі риси: стриманість, наявність твердих переконань, принципів. Негативні риси: упертість, завзяте відстоювання своїх ідей незважаючи ні на що.

3.5. Задатки і здібності. Класифікація здібностей

Задатками називаються вроджені анатомо-фізіологічні особливості організму, які полегшують розвиток здібностей.

Задатки багатозначні. На основі одного завдатку можуть формуватися найрізноманітніші здібності. Останні визначаються навколишнім середовищем, характером, характером тих вимог, які пред'являються до обраної людиною діяльності. Такий, наприклад, задаток, як рухлива нервова система, може сприяти розвитку багатьох здібностей в будь-якому виді діяльності, пов'язаної з необхідністю швидко реагувати на зміну ситуацій, активно перебудовуватися на нові дії, змінювати темп і ритм роботи і інше.

У людини є два види задатків: вроджені та набуті.

Перші також іноді називають природними, другі - соціально зумовленими, оскільки задатки першого виду дано людині від народження (задані від природи), а задатки другого виду він набуває в результаті навчання.

Здібності - це те, що не зводиться до знань, умінь і навичок, але пояснює їх придбання, закріплення і використання.

У людини є безліч найрізноманітніших здібностей. В першу чергу, необхідно розрізнити елементарні і складні здібності.

Елементарними, або найпростішими називають здібності, пов'язані з роботою органів чуття або з порівняно простими рухами, наприклад, здатність розрізнення кольорів, звуків, запахів, а також швидкість і точність простих рухових реакцій. Ці здібності зазвичай є у людини з народження, але можуть удосконалюватися в процесі її життя і діяльності.

Складними називають здатності до різних видів діяльності, пов'язаних з людською культурою, наприклад, технічні, математичні, музичні, літературні та інші. Всі ці здібності природженими не є, тому їх також називають соціально зумовленими здібностями.

У людини також є загальні і спеціальні здібності.

Загальні - здатності, які є у всіх людей (але розвинені у них в різному ступені) і якими визначаються успіхи в багатьох різних видах діяльності. До них, наприклад, відносять загальні розумові або загальні рухові здібності.

Спеціальні - зустрічаються не у всіх людей і визначають успіхи в окремих, специфічних видах діяльності. Це, як правило, здібності, для яких необхідна наявність особливих задатків. До таких здібностей можна віднести, наприклад, музичні, літературні, художньо-вигірчі і ін. Наявність у людини загальних здібностей не виключає розвитку у неї і спеціальних здібностей, і навпаки.

Наступні види здібностей - теоретичні і практичні.

Теоретичні здатності зумовлюють схильність людини до абстрактно-логічного мислення, вмінню ставити і успішно вирішувати теоретичні завдання.

Практичні здібності проявляються в умінні ставити і вирішувати практичні завдання, пов'язані з конкретними діями в реальних життєвих ситуаціях.

Теоретичні здібності проявляються, наприклад, в умінні людини визначити поняття, формулювати і доводити гіпотези, міркувати про себе, пропонувати і обґрунтовувати теорії, що пояснюють ту або іншу групу явищ. Практичні здібності проявляються в умінні людини знаходити вихід зі складних ситуацій.

Виділяються також *навчальні* та *творчі* здібності. Вони відрізняються один від одного тим, що перші визначають успішність навчання, засвоєння людиною знань, умінь, навичок, в той час як другі виявляються в створенні людиною предметів матеріальної і духовної культури, у виробництві нових ідей, в відкриттях, у творчості в різних видах діяльності.

Комунікативні і предметно-діяльні здібності.

Комунікативними називають здібності, які включають в себе знання, вміння і навички, пов'язані зі спілкуванням з людьми, з взаємодією людини з людьми, з міжособистісним сприйняттям і оцінюванням, з встановленням контактів, розташуванням людей до себе, наданням на них впливу.

Предметно-діяльні здібності проявляються в діяльності людини з неживими предметами.

І комунікативні, і предметно-діяльні здібності взаємно доповнюють один одного. Завдяки їх оптимального поєднання людина отримує можливість повноцінно і гармонійно розвиватися.

3.6. Формування і розвиток здібностей. Умови розвитку здібностей

У розвитку здібностей можна виділити ряд етапів.

На одному з них відбувається підготовка анатомо-фізіологічної основи здібностей, на іншому формуються елементарні здібності, що входять в структуру більш складних, вищих здібностей, на третьому здатність досягає відповідного, вищого рівня розвитку.

Первинний етап у розвитку будь-якої такої здатності пов'язаний з дозріванням необхідних для неї органічних структур (задатків) або з формуванням потрібних функціональних органів на їх основі. Цей етап зазвичай відноситься до дошкільного дитинства, охоплює період життя дитини від народження до 6 -7 років. Тут відбувається становлення і вдосконалення роботи всіх аналізаторів, розвиток і функціональна диференціація окремих ділянок кори головного мозку, зв'язків між ними та органами руху. Все це разом узятє створює сприятливі умови для початку формування і розвитку у дитини елементарних загальних здібностей, певний рівень розвитку яких виступає в якості передумови (задатків) для подальшого розвитку спеціальних здібностей. До таких елементарних здібностям можна віднести загальний інтелект, хорошу пам'ять, ручні рухи.

Становлення спеціальних здібностей починається в дошкільному віці і триває в школі, особливо в молодших і середніх класах. Спочатку розвитку цих здібностей допомагають гри дітей, потім істотний вплив на них починають надавати навчальна і трудова діяльність. Заняття різними видами ігор в дошкільному дитинстві набувають особливого значення для формування задатків до розвитку спеціальних здібностей. В іграх дітей стимул до подальшого розвитку отримують багато здібностей.

Важливим моментом розвитку здібностей дітей виступає одночасне вдосконалення кількох здібностей. Розвивати тільки якусь одну з здібностей, не піклуючись про підвищення рівня розвитку інших, пов'язаних з нею здібностей, практично неможливо.

Багатоплановість і різноманітність видів діяльності, в які включається людина, виступає як одна з найважливіших умов різнобічного розвитку системи його здібностей. Основні вимоги, які пред'являються до діяльності, що розвиває здібності людини. Ці вимоги наступні: творчий характер діяльності, оптимальний рівень її труднощів, належна мотивація діяльності.

Умови розвитку здібностей

Для того щоб здібності людини успішно розвивалися, слід дотримуватись таких умов:

1. Як можна більш раннє і повне виявлення всіх задатків, з народження наявних у дитини.

2. Активне включення дитини в ті види діяльності, в яких відповідні здібності формуються і розвиваються.

3. Включення дитини в різнопланові види діяльності, в яких у неї одночасно можуть формуватися і розвиватися різні здібності.

4. Наявність психологічно і педагогічно підготовлених вчителів (вихователів), які самі мають високорозвинені здатності відповідного типу.

5. Використання сучасних розвиваючих методів і засобів навчання.

6. Стимулювання розвитку здібностей через мотивацію розвиваючої ці здібності діяльності.

Становлення і розвиток здібностей - це результат навчання, і чим сильніше підкріплення, тим швидше буде йти навчання.

3.7. Природа вищих людських здібностей. Умови і передумови розвитку вищих здібностей

Вищі, культурно обумовлені здібності, властиві лише людині, - це художні, технічні, лінгвістичні, музичні, математичні і багато інших здібностей.

Вони мають інше походження, формуються і розвиваються інакше, ніж елементарні здібності, їх розвиток безпосередньо залежить від наявних у людини природних задатків.

Всі вищі здібності людини починають формуватися у неї з раннього дитинства. Коли дитина освоює зовнішні і внутрішні дії, пов'язані з формуванням у неї новими здібностями, між частинами організму і нервової системи, що відповідають за їх спільне, системне функціонування, починають складатися нові нервові зв'язки. У міру розвитку здібностей ці нервові зв'язки зміцнюються, і коли відповідні здібності виявляються вже повністю сформованими, знову виниклі нервові зв'язки разом з відповідними тілесними органами утворюють цілісну структуру - новий функціональний орган, що забезпечує підтримку даних здібностей на анатомо-фізіологічному рівні.

Функціональний орган, що відповідає за написання, включає в себе структури і процеси, що відбуваються в усіх відділах головного мозку. У всіх людей функціональні органи, що відповідають за ту чи іншу вищу здатність, влаштовані своєрідно, індивідуально. Цим, мабуть, пояснюються індивідуальні відмінності в проявах одних і тих же здібностей, що існують у різних людей. Наприклад, кожен вчений відрізняється від інших вчених своєрідністю свого мислення, кожен письменник, художник, музикант, виконавець мають особливий стиль творчості.

Умови і передумови розвитку у людини вищих здібностей:

1. Наявність суспільства, соціально-культурного середовища, створеної працею багатьох поколінь людей. Це середовище штучне, воно включає в себе безліч предметів матеріальної і духовної культури, освоєння яких людиною необхідно для розвитку у нього вищих здібностей.

2. Відсутність готових природних задатків до користування відповідними предметами, необхідність систематичного навчання цього.

3. Участь людини в складних, високоорганізованих видах людської діяльності.

4. Наявність освічених і цивілізованих людей, які володіють необхідними здібностями і в стані їх передати людині, включаючи потрібні для їх розвитку знання, вміння і навички, маючи відповідні засоби навчання.

5. Відсутність у людини генотипически заданих структур поведінки типу інстинктів, які забезпечують функціонування відповідних здібностей. Можливість формування цих структур під впливом навчання.

Кожна з названих обставин є необхідною для перетворення людини з біологічної істоти, якою вона є в момент народження, в соціалізовану особистість, що володіє високорозвиненими людськими здібностями.

Соціально-культурне середовище, включаючи, насамперед, людей, дозволяє розвивати здібності, навчаючи людину правильному користуванню предметами матеріальної і духовної культури і розвиваючи у неї необхідні для цього здібності. Будучи вже сформованими, вищі людські здібності, як і нижчі, мають свою органічну основу.

Питання:

1. Розкрийте поняття характер, структуру характеру.
2. У чому полягають відмінності характеру і темпераменту?
3. Охарактеризуйте етапи формування характеру.
4. Що таке акцентуація характеру? Розкажіть класифікацію характеру по К. Леонгарду.
5. Дайте характеристику задаткам і здібностям.
6. Які Ви знаєте умови формування здібностей?
7. У чому полягає природа вищих людських здібностей?

ТЕМА 4. ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОДИНАМІЧНИЙ НАПРЯМОК

4.1. ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ З. ФРЕЙДА

- 4.1.1. Топографічна, структурна модель організації психіки в теорії особистості З. Фрейда.
- 4.1.2. Інстинкти - рушійна сила поведінки: інстинкт життя, інстинкт смерті.
- 4.1.3. Психосексуальні стадії розвитку особистості.
- 4.1.4. Природа тривоги, типи тривоги. Захисні механізми Я.
- 4.1.5. Методи лікування у психоаналізу.

4.1.1. Топографічна, структурна модель організації психіки в теорії особистості З. Фрейда **Топографічна модель особистості**

Відповідно до цієї моделі, в психічному житті можна виділити три рівні: свідомість, підсвідоме і несвідоме.

Рівень *свідомості* складається з відчуттів і переживань, які усвідомлюються в даний момент часу.

Область *підсвідомого* включає в себе весь досвід, який не усвідомлюється в даний момент, але може легко повернутися до тьми або спонтанно, або в результаті мінімального зусилля.

Несвідоме — інстинктивні спонукання, а також емоції і спогади, які настільки загрожують свідомості, що були придушені або витіснені в область несвідомого: забуті травми дитинства, приховані ворожі почуття до батьків і подавлені сексуальні бажання, які ви не усвідомлюєтеся.

Структурна модель особистості

На початку 20-х років Фрейд переглянув модель психічного життя і ввів в анатомію особистості три основні структури: ід, его і суперего.

Ід - примітивні, інстинктивні і вроджені аспекти особистості. Ід виражає первинний принцип усього людського життя - негайну розрядку психічної енергії, виробленої біологічно обумовленими прагненнями (особливо сексуальними та агресивними). Негайна розрядка напруги отримала назву принцип задоволення.

Его - компонент психіки, відповідальний за прийняття рішень. Его прагне висловити і задовольнити бажання ід відповідно до обмежень, що накладаються зовнішнім світом. На відміну від ід, природа якого виражається в пошуку задоволення, его підпорядковується принципу реальності, мета якого - збереження цілісності організму шляхом відстрочки задоволення інстинктів до того моменту, коли буде знайдена можливість досягти розрядки відповідним способом і/або будуть знайдені відповідні умови в зовнішньому середовищі.

Суперего. Для того, щоб людина ефективно функціонувала в суспільстві, вона повинна мати систему цінностей, норм і етики, розумно сумісних з тими, що прийняті в її оточенні. Все це набувається в процесі «соціалізації».

4.1.2. Інстинкти - рушійна сила поведінки

Фрейд визнавав існування двох основних груп: інстинктів життя і смерті.

Інстинкти життя (Ерос) включають всі сили, службовці мети підтримки життєво важливих процесів і забезпечують розмноження виду. Найбільш істотними для розвитку особистості Фрейд вважав сексуальні інстинкти. Енергія сексуальних інстинктів отримала назву лібідо. Лібідо - це певна кількість психічної енергії, яка знаходить розрядку виключно в сексуальній поведінці.

Інстинкти смерті (Танатос) - все прояви жорстокості, агресії, самогубств і вбивств.

Будь-який інстинкт має чотири характеристики: джерело, мету, об'єкт і стимул.

Джерело інстинкту - стан організму або потреба що викликає цей стан (голод, спрага). *Мета* інстинкту - усунення або редукація порушення, викликаного потребою. Якщо мета досягнута, людина відчуває короточасний стан блаженства. *Об'єкт* означає будь-яку людину, предмет у навколишньому середовищі або щось у власному тілі індивідуума, що забезпечує задоволення (тобто мета) інстинкту. *Стимул* - кількість енергії, сили або тиску, яке потрібно для задоволення інстинкту.

4.1.3. Психосексуальні стадії розвитку особистості

Оральна стадія

Оральна стадія триває від народження приблизно до 18-місячного віку.

Виживання немовляти цілком залежить від тих, хто про нього піклується. Залежність для нього - єдиний спосіб отримання інстинктивного задоволення. У цей період область рота найбільш тісно пов'язана і з задоволенням біологічних потреб.

Першими об'єктами - джерелами задоволення стають для нього материнська груди або ріжок, а першою ділянкою тіла, де локалізовано насолоду, що викликається зменшенням напруги, є рот.

На оральній стадії розвитку головним джерелом задоволення є смоктання, кусання і ковтання. Ці дії (пов'язані з годуванням грудьми) знижують напругу у немовляти. Оральна стадія закінчується, коли припиняється годування груддю.

У дитини, яка отримувала надмірну або недостатню стимуляцію у дитинстві, швидше за все сформується в подальшому орально-пасивний тип особистості - веселий і оптимістичний, очікує від навколишнього світу «материнського» ставлення до себе і постійно шукає схвалення за всяку ціну. Його психологічна адаптація полягає в довірливості, пасивності, незрілості і надмірній залежності.

Друга фаза оральної стадії - орально-агресивна, або орально-садистична фаза, друга половина першого року життя. Тепер у немовляти з'являються зуби, завдяки чому кусання і жування стають важливими засобами вираження стану фрустрації, викликаного відсутністю матері або відстрочкою задоволення. Фіксація на орально-садистичній стадії виражається у дорослих в таких рисах особистості як любов до суперечок, песимізм, в цинічному ставленні до всього оточуючого. Людям з цим типом характеру властиво експлуатувати інших людей і домінувати над ними з метою задоволення власних потреб.

Анальна стадія

Анальна стадія починається у віці близько 18 місяців і триває до третього року життя.

Фрейд стверджував, що всі майбутні форми самоконтролю і саморегуляції беруть початок в анальній стадії. На анальній стадії розвитку головним джерелом задоволення є процес дефекації.

Дві основні батьківські тактики, які спостерігаються в процесі подолання неминучої фрустрації, пов'язаної з привчанням дитини до туалету формують два типи особистості: анально-утримуючий (доросла людина уперта, скупа, методична та пунктуальна, недостатня здатність переносити безлад, плутанину і невизначеність. Анально-виштовхуючий тип (схильність до руйнування, занепокоєння, імпульсивність і навіть садистичної жорстокості).

Фалічна стадія

Між трьома і шістьма роками інтереси дитини, обумовлені лібідом, зсуваються в нову ерогенну зону, в область геніталій. Домінуючий конфлікт на фалічній стадії полягає в тому, що Фрейд назвав Едіповим комплексом (аналогічний конфлікт у дівчаток отримав назву комплексу Електри).

Фалічні типи прагнуть домагатися успіху (успіх для них символізує перемогу над батьком протилежної статі) і постійно намагаються доводити свою мужність і статеву зрілість. Вони переконують інших у тому, що вони «справжні чоловіки». Один із шляхів досягнення цієї мети - безжалісне завоювання жінок, тобто поведінка за типом Дон Жуана. У жінок фалічна фіксація приводить до схильності фліртувати, зваблювати.

Латентна стадія

У проміжку від шести-семи років до початку підліткового віку розташовується фаза сексуального затишку, що отримала назву латентного періоду.

Генітальна стадія

Генітальний характер - це людина зріла і відповідальна в соціально-сексуальних відносинах. Вона відчуває задоволення в гетеросексуальній любові.

Щоб сформувався ідеальний генітальний характер, людина повинна відмовитися від пасивності, властивої ранньому дитинству, коли любов, безпека, фізичний комфорт легко давалися, і нічого не було потрібно натомість. Люди повинні вчитися працювати, відкладати задоволення, проявляти щодо інших тепло і турботу, і перш за все, брати на себе більш активну роль у вирішенні життєвих проблем.

4.1.4. Природа тривоги, типи тривоги. Захисні механізми Я

Тривога є функцією еґо і її призначення полягає в тому, щоб попереджати людини про загрозу, що насувається.

Типи тривоги: В залежності від того, звідки виходить загроза для еґо (із зовнішнього оточення, від ід або супереґо) виділяють три типи тривоги.

Реалістична тривога. Емоційна відповідь на загрозу і/або розуміння реальних небезпек зовнішнього світу.

Невротична тривога. Емоційна відповідь на небезпеку того, що неприйнятні імпульси з боку ід стануть усвідомленими. Вона обумовлена страхом, що еґо виявиться нездатним контролювати інстинктивні спонукання, особливо сексуальні або агресивні.

Моральна тривога. Коли еґо відчуває загрозу покарання з боку супереґо. Моральна тривога виникає завжди, коли ід прагне до активного вираження аморальних думок чи дій, і супереґо відповідає на це почуттям провини, сорому або самозвинувачення.

Захисні механізми Я

Захисні механізми еґо - свідомі стратегії, яку використовує індивід для захисту від відкритого висловлювання імпульсів ід і зустрічного тиску з боку супереґо.

Проекція - приписування власних неприпустимих думок, почуттів і поведінки іншим людям.

Заперечення - людина відмовляється визнати, що сталася неприємна подія.

Витіснення - небажані думки або імпульси не допускаються до рівня усвідомлення.

Раціоналізація - здатність індивіда знаходити правдоподібні пояснення своїх невдач.

Регресія - індивід відступає на більш ранню стадію розвитку, більш безпечну і приємну.

Сублимація - форма заміщення, при якій імпульси ВОНО спрямовані на соціально прийнятну активність.

Заміщення - переадресація імпульсів від більш загрозливого об'єкта до менш загрозливого.

4.1.5. Методи лікування у психоаналізу

Вільні асоціації. В основі правила вільних асоціацій лежить передумова про те, що одна асоціація тягне за собою іншу, розташовану більш глибоко в несвідомому. Асоціації, які продукують пацієнт, інтерпретуються як символічне вираження пригнічених думок і почуттів.

Інтерпретація опору. Опір означає тенденцію не зачіпати неусвідомлений конфлікт і тому перешкоджати будь-якій спробі прозондувати справжні джерела особистісних проблем.

Аналіз сновидінь. Фрейд розглядав сни як прямий шлях, як «королівську дорогу» до несвідомого. Сни можна розуміти і тлумачити як символічне задоволення бажань і що в їх змісті частково відбиваються ранні дитячі переживання.

Емоційне переучування - це заохочення пацієнтів до використання нових для них інтелектуальних осянь в повсякденному житті.

4.2. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІ А. АДЛЕРА

4.2.1. Комплекс неповноцінності, його витоки та компенсація. Прагнення до переваги.

4.2.2. Соціальний інтерес.

4.2.3. Стиль життя. Творче «Я».

4.2.4. Порядок народження.

4.2.5. Фікційний фіналізм.

4.2.1. Комплекс неповноцінності, його витоки та компенсація. Прагнення до переваги

Адлер розрізняв три види страждань, які відчуває в дитинстві людина, що сприяють розвитку комплексу неповноцінності:

1. неповноцінність органів,
2. надмірна опіка,
3. відкидання з боку батьків.

За Адлером почуття неповноцінності є джерелом всіх устремлінь людини до саморозвитку, зростання і компетентності. В останні роки життя Адлер прийшов до висновку про те, що прагнення до переваги є фундаментальним законом людського життя; це щось, без чого життя людини неможливо уявити.

4.2.2. Соціальний інтерес

Адлер вважав, що передумови соціального інтересу є вродженими. Соціальний інтерес розвивається в соціальному оточенні. Перш за все мати, а потім інші члени сім'ї сприяють процесу його розвитку.

Мати докладає величезних зусиль до розвитку соціального інтересу. В ідеалі мати проявляє справжню любов до своєї дитини - любов, зосереджену на її добробут. Ця здорова любов виникає з справжньої турботи про людей і дає можливість матері виховувати у своєї дитини соціальний інтерес. Її ніжність до чоловіка, до інших дітей і людей в цілому служить рольовою моделлю для дитини.

Батько: у батька повинна бути позитивна установка по відношенню до дружини, роботи і суспільства, його сформований соціальний інтерес повинен проявлятися у відносинах з дітьми. За Адлером, ідеальний батько той, хто ставиться до своїх дітей як до рівних і бере активну участь, поряд з дружиною, в їх вихованні.

Вплив на розвиток у дитини соціального відчуття надають *відносини між батьком і матір'ю*. У разі нещасливого шлюбу у дітей мало шансів для розвитку соціального інтересу. Якщо дружина не дає емоційної підтримки чоловіку і свої почуття віддає виключно дітям, вони страждають, оскільки надмірна опіка гасить соціальний інтерес. Якщо чоловік відкрито критикує свою дружину, діти втрачають повагу до обох батьків. Якщо між чоловіком і дружиною розлад, діти починають грати з одним з батьків проти іншого. У цій грі в кінці кінців програють діти: вони неминуче багато втрачають, коли їхні батьки демонструють відсутність взаємної любові.

4.2.3. Стиль життя. Творче «Я»

Стиль життя включає в себе з'єднання рис, способів поведінки і звичок.

За Адлером стиль життя формується під впливом творчих здібностей особистості. Кожна людина має можливість вільно створювати свій власний стиль життя. Самі люди відповідальні за те, ким вони стають

і як вони себе ведуть. Ця творча сила відповідає за мету життя людини, визначає метод досягнення даної мети і сприяє розвитку соціального інтересу.

Типи особистості: установки, пов'язані зі стилями життя.

Класифікація побудована за принципом двомірної схеми, де один вимір представлено «соціальним інтересом», а інший - «ступенем активності».

Соціальний інтерес представляє собою почуття емпатії до всіх людей; проявляється він у співпраці з іншими швидше заради загального успіху, ніж для особистих вигад. *Ступінь активності* має відношення до того, як людина підходить до вирішення життєвих проблем.

Керуючий тип. Люди самовпевнені і напоїсти, з незначним соціальним інтересом, якщо він взагалі присутній. Вони активні, але не в соціальному плані. Отже, їх поведінка не передбачає турботи про благополуччя інших. Для них характерна установка переваги над зовнішнім світом. Стикаючись з основними життєвими завданнями, вони вирішують їх у ворожій, антисоціальної манері.

Тип, який бере. Люди ставляться до зовнішнього світу паразитично і задовольняють більшу частину своїх потреб за рахунок інших. У них немає соціального інтересу. Їх основна турбота в житті - отримати від інших як можна більше. Мають низький ступень активності.

Тип, який уникає. У людей цього типу немає ні достатнього соціального інтересу, ні активності, необхідної для вирішення своїх власних проблем. Вони більше побоюються невдачі, ніж прагнуть до успіху, їх життя характеризується соціально-марною поведінкою і втечею від вирішення життєвих завдань. Інакше кажучи, їх метою є уникнення всіх проблем в житті, і тому вони йдуть від усього, що передбачає можливість невдачі.

Соціально-корисний тип. Цей тип людини - втілення зрілості. У ньому поєднані високий ступінь соціального інтересу і високий рівень активності. Така людина проявляє справжню турботу про інших і зацікавлена в спілкуванні з ними. Вона сприймає три основні життєві завдання - роботу, дружбу і любов - як соціальні проблеми. Людина, що відноситься до даного типу, усвідомлює, що рішення цих життєвих завдань вимагає співпраці, особистої мужності і готовності робити свій внесок в інших людей.

4.2.4. Порядок народження

За Адлером, порядок народження (позиція) дитини в сім'ї має вирішальне значення.

Первісток (старша дитина). Згідно Адлеру, положення первістка можна вважати завидним, поки він - єдина дитина в сім'ї. Первісток отримує безмежну любов і турботу від батьків.

Коли старша дитина спостерігає, як його молодший брат або сестра перемагає в змаганні за батьківську увагу і ніжність, він, природно, буде схильний відвойовувати своє верховенство в родині. Однак цей бій за повернення колишньої центральної позиції в сімейній системі з самого початку приречена на невдачу - колишнього не повернути, як би первісток і не намагався.

Єдина дитина. Адлер вважав, що позиція єдиної дитини унікальна, тому що у неї немає інших братів або сестер, з якими йому доводилося б конкурувати. Він занадто довго і багато знаходиться під контролем матері і чекає такого же захисту і турботи від інших. Головною особливістю цього стилю життя стає залежність і егоцентризм.

Друга (середня) дитина. Другій дитині з самого початку задає темп його старший брат або старша сестра: ситуація стимулює його побивати рекорди старшого сиблінга.

Його стиль життя визначає постійне прагнення довести, що він кращий за свого старшого брата або сестри. Для середньої дитини характерна орієнтація на досягнення.

Остання дитина (наймолодша). У неї висока мотивація перевершити старших сиблінгів. В результаті він часто стає найшвидшим плавцем, кращим музикантом, найбільш честолюбним студентом.

4.2.5. Фікційний фіналізм

Адлер розвивав думку про те, що наші основні цілі є фіктивними цілями, співвіднесеність яких з реальністю неможливо ні перевірити, ні підтвердити.

Адлер наполягав на тому, що, якщо подібні цілі не виконують функції орієнтира в повсякденному житті, їх слід або змінити, або відкинути.

У його розумінні, на особистість більший вплив надають суб'єктивні очікування того, що може статися, ніж минулий досвід. Наша поведінка направляється усвідомленням фіктивної життєвої мети. Ця мета існує не в майбутньому, а в нашому актуальному сприйнятті майбутнього.

4.3. ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ К. ЮНГА

4.3.1. Структура організації особистості.

4.3.2. Архетипи - структурні компоненти колективного несвідомого.

4.3.3. Его-спрямованість. Функції особистості.

4.3.1. Структура організації особистості

Юнг стверджував, що душа (особистість) складається з трьох окремих, але взаємодіючих структур: еґо, особистого несвідомого і колективного несвідомого.

Еґо - думки, почуття, спогади і відчуття, завдяки яким ми відчуваємо свою цілісність.

Особисте несвідоме вміщає в себе конфлікти і спогади, які колись усвідомлювалися, але тепер пригнічені або забуті.

Колективне несвідоме - в ньому відбиті думки і почуття, загальні для всіх людських істот і що є результатом нашого спільного емоційного минулого.

Юнг висловив гіпотезу про те, що колективне несвідоме складається з потужних первинних психічних образів, так званих архетипів.

4.3.2. Архетипи - структурні компоненти колективного несвідомого.

Архетипи - вроджені ідеї або спогади, які привертають людей сприймати, переживати і реагувати на події певним чином.

Юнг вважав, що кожен архетип пов'язаний з тенденцією висловлювати певні почуття і думки щодо відповідного об'єкта або ситуації.

Кількість архетипів у колективному несвідомому може бути необмеженим. Однак особливу увагу в теоретичній системі Юнга приділяється персоні, аніме і анімусу, тіні і самості.

Персона - це наше публічне обличчя, то, як ми проявляємо себе у відносинах з іншими людьми. Персона позначає безліч ролей, які ми програємо відповідно до соціальних вимог. На протиположній ролі, яку виконує в нашому пристосуванні до навколишнього світу персона, архетип *тінь* представляє придушену темну, погану і тваринну сторону особистості. Функція еґо полягає в тому, щоб направляти в потрібне русло енергію тіні. **Аніма** представляє внутрішній образ жінки в чоловікові, його несвідому жіночу сторону, в той час як **анімус** - внутрішній образ чоловіка в жінці, її несвідома чоловіча сторона. **Самість** - є серцевина особистості, навколо якої організовані й об'єднані всі інші елементи.

4.3.3. Еґо-спрямованість. Психологічні функції.

Юнг описує дві основні спрямованості або життєві установки: екстраверсія і інтроверсія. Обидві орієнтації співіснують в людині одночасно, але одна з них зазвичай стає домінантною. У екстравертній установці проявляється спрямованість інтересу до зовнішнього світу - іншим людям і предметів.

Екстраверт рухливий, говіркий, швидко встановлює відносини і прихильності, зовнішні чинники є для нього рушійною силою. Інтроверт, навпаки, занурений у внутрішній світ своїх думок, почуттів і досвіду. Він споглядальний, стриманий, прагне до самоти, схильний віддалятися від об'єктів, його інтерес зосереджений на собі самому.

Психологічні функції. Чотири основні функції - мислення, відчуття, почуття і інтуїція.

Мислення і почуття Юнг відніс до розряду *раціональних* функцій, оскільки вони дозволяють утворювати судження про життєвий досвід. Мислячий тип судить про цінність тих чи інших речей, використовуючи логіку і аргументи. Протилежна мисленню функція - почуття - інформує нас про реальність мовою позитивних чи негативних емоцій. Другу пару протилежних функцій - *відчуття і інтуїція* - Юнг назвав *ірраціональними*, тому що вони просто пасивно «схоплюють», реєструють події в зовнішньому (відчуття) або у внутрішньому (інтуїція) світі, не оцінюючи їх і не пояснюючи їх значення. Відчуття, безоціночне реалістичне сприйняття зовнішнього світу. Інтуїція характеризується неусвідомленим сприйняттям поточного досвіду. Інтуїтивний тип покладається на передчуття і здогади, схоплюючи суть життєвих подій.

Питання:

1. Розкрийте топографічну і структурну модель особистості З. Фрейда.
2. Охарактеризуйте стадії розвитку в теорії З. Фрейда.
3. У чому полягає природа тривоги? Що таке захисні механізми?
4. Дайте характеристику архетипів в теорії К. Юнга.
5. Що таке еґо-спрямованість?
6. Розкрийте комплекс неповноцінності і прагнення до переваги в теорії А. Адлера.
7. Що таке соціальний інтерес і стиль життя?
8. Охарактеризуйте порядок народження в теорії А. Адлера.

ТЕМА 5. ЕГО-ПСИХОЛОГІЯ

5.1. ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ Е. ЕРІКСОНА

- 5.1.1. Дитинство: базальна довіра - базальна недовіра.
- 5.1.2. Раннє дитинство: автономія - сором і сумнів.
- 5.1.3. Вік гри: ініціативність - вина.
- 5.1.4. Шкільний вік: працьовитість - неповноцінність.
- 5.1.5. Юність: его-ідентичність - рольове змішання.
- 5.1.6. Рання зрілість: інтимність - ізоляція.
- 5.1.7. Середня зрілість: продуктивність - інертність.
- 5.1.8. Пізня зрілість: его-інтеграція – відчай.

5.1.1. Дитинство: базальна довіра - базальна недовіра

Перша психосоціальна стадія відповідає оральній стадії по З. Фрейду і охоплює перший рік життя. За Е. Еріксоном, в цей період формується загальне почуття довіри. Немовля, що має базальну довіру сприймає світ як безпечне, стабільне місце, а людей як дбайливих і надійних. Згідно Е. Еріксону, ступінь розвитку у дитини почуття довіри до інших людей і світу залежить від якості одержуваної ним материнської турботи.

Мати формує почуття довіри у своїх дітей завдяки такому поведженню, яке складається з чуйної турботи про індивідуальні потреби дитини і виразного відчуття того, що вона сама - та людина, якій можна довіряти.

Почуття довіри не залежить від кількості їжі або від проявів батьківської ніжності; швидше воно пов'язане зі здатністю матері передати своїй дитині почуття пізнаваності, сталості та тотожності переживань.

Позитивна якість, що набувається в результаті успішного вирішення конфлікту «довіра-недовіра», Е. Еріксон позначає терміном надія.

5.1.2. Раннє дитинство: автономія - сором і сумнів

Придбання почуття базальної довіри готує ґрунт для досягнення певної автономії і самоконтролю, уникнення почуттів сорому, сумніву і приниження. Цей період відповідає анальній стадії, по З. Фрейду, і триває протягом другого і третього років життя. Згідно Е. Еріксону, дитина, взаємодіючи з батьками в процесі навчання туалетної поведінки, виявляє, що батьківський контроль буває різним: з одного боку, він може проявлятися як форма турботи, з іншого - як деструктивна форма приборкання і запобіжний захід. З точки зору Е. Еріксона, задовільне вирішення кризи на цій стадії залежить насамперед від готовності батьків поступово надавати дітям свободу самим здійснювати контроль над своїми діями. У той же час він підкреслює, що батьки повинні ненав'язливо, але чітко обмежувати дитину в тих сферах життя, які потенційно або актуально представляються небезпечними як для самих дітей, так і для оточуючих.

5.1.3. Вік гри: ініціативність - вина

Конфлікт між ініціативою і виною - останній психосоціальний конфлікт у дошкільному періоді, який Е. Еріксон називав «віком гри». Він відповідає фалічній стадії в теорії З. Фрейда і триває від чотирьох років до вступу дитини до школи. В цей час соціальний світ дитини вимагає від неї активності, вирішення нових завдань і придбання нових навичок; похвала є нагородою за успіхи. Крім того, у дітей з'являється додаткова відповідальність за себе і за те, що становить їхній світ.

Чи буде у дитини після проходження цієї стадії почуття ініціативи благополучно перевершувати почуття провини, в значній мірі залежить від того, як батьки ставляться до прояву у неї власного волевиявлення. Діти, чий самостійні дії заохочуються, відчувають підтримку своєї ініціативи. Подальшому прояву ініціативи сприяє і визнання батьками права дитини на допитливість і творчість, коли вони не висміюють і не гальмують фантазію дитини.

5.1.4. Шкільний вік: працьовитість - неповноцінність

Четвертий психосоціальний період триває від шести до 12 років («шкільний вік») і відповідає латентному періоду в теорії З. Фрейда. Цей період життя характеризується зростаючими здібностями дитини до логічного мислення і самодисципліни, а також здатність взаємодіяти з однолітками відповідно до запропонованих правил. Любов дитини до батьків протилежної статі і суперництво з батьком своєї статі зазвичай в цьому віці вже сублімувалося і виражається у внутрішньому прагненні до придбання нових навичок і успіху.

Якщо діти сумніваються у своїх здібностях або статусі в середовищі однолітків, це може відбити у них бажання вчитися далі. Почуття неповноцінності може також розвинути в тому випадку, якщо діти виявляють, що їх стать, раса, релігія або соціально-економічне становище, а зовсім не рівень знань і мотивація, визначають їх особистісну значущість і гідність. В результаті вони можуть втратити впевненість у своїй здатності ефективно функціонувати в існуючому світі.

Почуття компетентності і працьовитість у дитини сильно залежать від шкільної успішності.

5.1.5. Юність: еґо-ідентичність - рольове змішання

Юність, на яку припадає п'ята стадія - від 12-13 до приблизно 19-20 років.

На позитивному полюсі еґо-ідентичність, на негативному полюсі - рольове змішання. Завдання, з якими зустрічаються підлітки, полягають в тому, щоб зібрати воедино всі наявні до цього часу знання про самих себе і інтегрувати ці численні образи себе в особисту ідентичність. Інтеграція, яка з'являється - це сума внутрішнього досвіду, набутого на всіх попередніх стадіях, коли успішна ідентифікація призводила до успішного врівноваження базисних потреб індивідуума з його можливостями і обдарованістю.

Криза ідентичності, або рольове змішання, найчастіше характеризується нездатністю вибрати кар'єру або продовжити освіту. Багато підлітків, які страждають від специфічного для цього віку конфлікту, відчують пронизливе почуття своєї непотрібності, душевного розладу і безцільності.

Позитивна якість, яка пов'язана з успішним виходом з кризи періоду юності, - це вірність: бути вірним своїм уподобанням і обіцянкам, не дивлячись на неминучі суперечності в його системі цінностей.

5.1.7. Середня зрілість: продуктивність - інертність

Сьома стадія припадає на середні роки життя (від 26 до 64 років); її основна проблема - вибір між продуктивністю і інертністю. Продуктивність з'являється разом із заклопотаністю людини не тільки благополуччям наступного покоління, але також і станом суспільства, в якому буде жити і працювати це майбутнє покоління. Продуктивність виступає як турбота більш старшого покоління про тих, хто прийде їм на зміну - про те, як допомогти їм зміцнитися в житті і вибрати правильний напрям. Продуктивність проявляється в турботі людини про благополуччя наступних поколінь. Ті дорослі люди, кому не вдається стати продуктивними, поступово переходять в стан поглибленості собою, при якому основним предметом турботи є особисті потреби і зручності.

5.1.8. Пізня зрілість: еґо-інтеграція - відчай (від 65 років до смерті)

Це час, коли люди озираються назад і переглядають свої життєві рішення, згадують про свої досягнення і невдачі. Практично у всіх культурах цей період знаменує початок старості, коли людину долають численні потреби: доводиться пристосовуватися до того, що убуває фізична сила і погіршується здоров'я, до відокремленого способу життя і більш скромному матеріальному становищу, до смерті чоловіка і близьких друзів, а також до встановлення відносин з людьми свого віку. В цей час фокус уваги людини зсувається від турбот про майбутнє до минулого досвіду.

На переконання Е. Еріксона, для цієї останньої фази зрілості характерний не стільки нова психосоціальна криза, скільки підсумовування, інтеграція і оцінка всіх минулих стадій розвитку еґо. Тільки у того, хто якимось чином дбав про справи і людей, хто переживав тріумфи і поразки в житті, хто був натхненником для інших і висував ідеї - тільки у того можуть поступово дозрівати плоди семи попередніх стадій.

На протилежному полюсі знаходяться люди, які ставляться до свого життя як до низки нереалізованих можливостей і помилок. Тепер на схилі віку вони усвідомлюють, що вже занадто пізно починати все спочатку або шукати якісь нові шляхи, щоб відчути цілісність свого «Я». Недолік або відсутність інтеграції проявляється у цих людей в прихованому страху смерті, відчутті постійного невезіння і заклопотаності тим, що «може трапитися».

Е. Еріксон наполягає на тому, що люди похилого віку, якщо вони зацікавлені в збереженні цілісності свого «Я», повинні робити набагато більше, ніж просто роздумувати про своє минуле.

5.2. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТЕОРІЇ Е. ФРОМА

5.2.1. Механізми втечі від свободи.

5.2.2. Екзистенційні потреби людини.

5.2.3. Соціальні типи характеру.

5.2.1. Механізми втеч

Е. Фромм підкреслював роль соціологічних, політичних, економічних, релігійних і антропологічних факторів у формуванні особистості. Е. Фромм дійшов висновку про те, що невід'ємною рисою людського існування в наш час є самотність, ізоляція і відчуженість. Значна ступінь автономії і свободи вибору були досягнуті ціною втрати почуття повної безпеки і появи відчуття особистої незначущості.

Люди борються за свободу і автономію, але сама ця боротьба викликає почуття відчуження від природи і суспільства. Люди потребують того, щоб мати владу над своїм життям і мати право вибору, але їм також необхідно відчувати себе об'єднаними і пов'язаними з іншими людьми.

Як люди долають почуття самотності, власної незначущості і відчуженості, супутні свободі? Один шлях - відмовитися від свободи і придушити свою індивідуальність. Фромм описав кілька стратегій, які використовують люди, щоб «втекти від свободи».

Перший з них - *авторитаризм*, який визначається як «тенденція з'єднати самого себе з кимось або чимось зовнішнім, щоб набути сили, втрачену індивідуальним "Я". Авторитаризм проявляється як в мазохістських, так і в садистських тенденціях. При мазохістській формі авторитаризму люди виявляють у відносинах з оточуючими надмірну залежність, підпорядкованість і беспорядність. Садистська форма, навпаки, виражається в експлуатації інших, домінуванні і контролі над ними. Е. Фромм стверджував, що у одного і того ж індивідуума зазвичай присутні обидві тенденції.

Другий спосіб втечі - *деструктивність*. Дотримуючись цієї тенденції, людина намагається долати почуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. За Е. Фроммом, борг, патріотизм і любов - загальнопоширені приклади раціоналізації деструктивних дій.

Третій спосіб - шлях *абсолютного підпорядкування соціальним нормам*, регулюючим поведінку. Термін конформність автомата Е. Фромм застосовував до людини, яка використовує дану стратегію, завдяки чому вона стає абсолютно такою, як всі інші, і веде себе так, як загально прийнято. Відповідно до Е. Фромма, на протигагу трьом перерахованим механізмам втечі від свободи, існує також досвід позитивної свободи, завдяки якому можна позбутися відчуття самотності і відстороненості.

Позитивна свобода. Е. Фромм вважав, що люди можуть бути автономними і унікальними, не втрачаючи при цьому відчуття єднання з іншими людьми і суспільством. Він називав вид свободи, при якій людина відчуває себе частиною світу і в той же час не залежить від нього, позитивною свободою. Досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності в житті. Завдяки любові і праці люди знову об'єднуються з іншими, не жертвуючи при цьому своїм відчуттям індивідуальності або цілісності.

5.2.2. Екзистенційні потреби людини

Е. Фромм стверджував, що конфлікт між прагненням до свободи і прагненням до безпеки являє собою найбільш потужну мотиваційну силу в житті людей. Дихотомія свобода-безпека обумовлена екзистенційними потребами.

Е. Фромм виділив п'ять основних екзистенціальних потреб людини.

1. *Потреба у встановленні зв'язків*. Щоб подолати відчуття ізоляції від природи і відчуженості, всім людям необхідно про когось піклуватися, приймати участь і нести відповідальність за когось. Ідеальний шлях зв'язку зі світом здійснюється за допомогою «продуктивної любові», що допомагає людям працювати разом і в той же час зберігати свою індивідуальність. Якщо потреба у встановленні зв'язків не задоволена, люди стають нарцисістичними: вони відстоюють тільки свої егоїстичні інтереси і не здатні довіритися іншим.

2. *Потреба в подоланні*. Всі люди мають потребу в подоланні своєї пасивної тваринної природи, щоб стати активними і творчими творцями свого життя. Оптимальне вирішення цієї потреби полягає в творенні (ідеї, мистецтво, матеріальні цінності чи виховання дітей).

3. *Потреба в коренях*. Люди потребують того, щоб відчувати себе невід'ємною частиною світу. Відповідно до Е. Фромма, ця потреба виникає з самої появи на світ, коли розриваються біологічні зв'язки з матір'ю. Протягом всього свого життя люди відчувають потребу в коренях, в почутті стабільності і міцності, Ті, хто зберігають симбіотичні зв'язки зі своїми батьками, будинком або спільнотою як спосіб задоволення своєї потреби в коренях, не здатні відчувати свою особистісну цілісність і свободу.

4. *Потреба в ідентичності*. Кожна людина повинна бути здатним сказати: «Я - це я». Індивідууми з усвідомленням своєї індивідуальності сприймають себе як господарів свого життя.

5. *Потреба в системі поглядів і відданості*. Людям необхідна стабільна і постійна опора для пояснення складності світу. Ця система являє собою сукупність переконань. Люди потребують також і в об'єкті відданості, в посвяченні себе чогось або комусь, в чому полягав би для них сенс життя.

5.2.3. Соціальні типи характеру

Е. Фромм виділяв п'ять соціальних типів характеру. Ці форми встановлення відносин з іншими є взаємодія екзистенціальних потреб і соціального контексту, в якому живуть люди. Е. Фромм розділив їх на два великі класи: непродуктивні (нездорові) і продуктивні (здорові) типи. До непродуктивним відносяться рецептивний, експлуатуючий, тип, що накопичує і ринковий типи характеру. Жоден з цих типів характеру не існує в чистому вигляді, оскільки непродуктивні і продуктивні якості поєднуються у різних людей в різних пропорціях.

1. *Рецептивні типи* переконані в тому, що джерело всього хорошого в житті знаходиться поза ними самими. Вони відкрито залежні і пасивні, не здатні робити що-небудь без сторонньої допомоги і думають, що їх основне завдання в житті - швидше бути коханими, ніж любити.

2. *Експлуатуючі типи* беруть все, що їм потрібно або про що вони мріють, силою або винахідливістю. Вони не здатні до творчості, домагаються любові, володіння, ідей і емоцій, запозичуючи все це в інших. Негативними рисами даного типу характеру є агресивність, гордовитість і самовпевненість, егоцентризм і схильність до зваблення. До позитивних якостей відносяться впевненість в собі, почуття власної гідності і імпульсивність.

3. *Накопичуючи типи* намагаються володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади і любові. Позитивні особливості - передбачливість, лояльність і стриманість.

4. *Ринковий тип* виходить з переконання, що особистість оцінюється як товар, який можна продати або вигідно обміняти. Ці люди зацікавлені в збереженні приємної зовнішності, знайомствах з потрібними людьми і готові продемонструвати будь-яку особистісну рису, яка підвищила б їх шанси на успіх у справі продажу себе потенційним замовникам. Їх позитивні якості - відкритість, допитливість і щедрість.

5. *Продуктивний характер* - незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий, здійснює соціально-корисні вчинки. Сила продуктивної любові дає можливість людям гаряче любити все живе на землі. Результатом реалізації є зріла і цілісна структура характеру.

5.3. ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ТЕОРІЇ К. ХОРНІ

5.3.1. Розвиток особистості. Базальна тривога.

5.3.2. Невротичні потреби.

5.3.3. Стратегії оптимізації міжособистісних відносин.

5.3.1. Розвиток особистості. Базальна тривога

Згідно з її переконаннями, вирішальним фактором у розвитку особистості є соціальні відносини між дитиною і батьками.

Згідно К. Хорні, для дитинства характерні дві потреби: *потреба в задоволенні і потреба в безпеці*. *Задоволення* - це основні біологічні потреби: їжа, сон і т. д.. *Потреба в безпеці* - щоб її любили, бути бажаним і захищеним від небезпеки або ворожого світу. В задоволенні цієї потреби безпеки дитина повністю залежить від своїх батьків. Якщо батьки виявляють справжню любов і тепло у відношенні до дитини, тим самим задовольняється її потреба в безпеці. Завдяки цьому найімовірніше сформується здорова особистість. І навпаки, якщо поведінка батьків перешкоджає задоволенню потреби в безпеці, то ймовірно патологічний розвиток особистості.

У поведінці батьків може бути фрустрована потреба дитини в безпеці: нестійка поведінка, глузування, невиконання обіцянок, надмірна опіка, а також надання явної переваги його братам і сестрам. Основним результатом подібного звернення з боку батьків є розвиток у дитини установки базальної ворожості. В результаті поведінка дитини, яка не відчуває безпеки в батьківській родині, направляється почуттями безпорадності, страху, провини, які виконують роль психологічного захисту, мета якої - придушення ворожих почуттів по відношенню до батьків, щоб вижити.

Пригнічені почуття проявляються у всіх взаєминах дитини з іншими людьми в сьогоденні і в майбутньому. У подібному випадку говорять, що у дитини спостерігається базальна тривога - це інтенсивне і всеохоплююче відчуття відсутності безпеки.

Базальна тривога. Тривога виникає в результаті відсутності почуття безпеки в міжособистісних стосунках. Якщо дитина відчуває любов і прийняття себе, вона відчуває себе в безпеці і швидше за все буде розвиватися нормально. Якщо вона не відчуває себе в безпеці, у неї розвивається ворожість по відношенню до батьків, яка, врешті-решт, буде направлятися на кожного.

Згідно К. Хорні, базальна тривога розвивається на основі почуття самотності, безпорадності і занедбаності у ворожому оточенні.

5.3.2. Невротичні потреби

Щоб впоратися з почуттями недостатньої безпеки, безпорадності і ворожості, властивими базальної тривоги, дитина часто змушена вдаватися до різних захисних стратегій. К. Хорні описала десять таких стратегій, що одержали назву невротицичних потреб.

Невротицичні потреби

Надлишкова потреба	Прояви в поведінці
1. В любові і схваленні	Прагнення бути коханим, об'єктом захоплення; підвищена чутливість і сприйнятливості до критики
2. В керівному партнері	Надмірна залежність від інших і боязнь отримати відмову або залишитися на самоті
3. У чітких обмеженнях	Перевага такого життєвого стилю, при якому першорядне значення мають обмеження і встановлений порядок; невимогливість
4. У владі	Домінування і контроль над іншими як самоціль
5. В експлуатуванні інших	Боязнь бути використовуваним іншими або боязнь виглядати «тупим» в їхніх очах, але небажання зробити що-небудь таке, щоб перехитрити їх

6. У суспільному визнанні	Бажання бути об'єктом захоплення з боку інших; уявлення про себе формується в залежності від соціального статусу
7. У захопленні собою	Потреба в компліментах і лестощів з боку оточуючих
8. У честолюбстві	Прагнення бути найкращим
9. У самодостатності і незалежності	Уникнення будь-яких відносин, які передбачають взяття на себе будь-яких зобов'язань
10. У бездоганності і незаперечності	Бути морально непогрішним і бездоганим в усіх відношеннях

Ці потреби присутні у всіх людей. Вони допомагають справлятися з почуттями знедоленої людини, ворожості і безпорадності. Невротик використовує їх негнучке. Здорова людина легко заміняє одну іншою, якщо це потрібно.

5.3.3. Стратегії оптимізації міжособистісних відносин

К. Хорні розділила потреби на три основні категорії. Кожна з категорій є стратегією оптимізації міжособистісних відносин з метою досягнення почуття безпеки в навколишньому світі.

Орієнтація на людей: поступливий тип. Характерні залежність, нерішучість і безпорадність. Людиною керує ірраціональне переконання: «Якщо я поступлюся, мене не чіпатимуть». Такі люди зав'язують стосунки з метою уникнути почуття самотності, безпорадності або непотрібності. За їх люб'язністю може ховатися пригнічена потреба вести себе агресивно.

Орієнтація від людей: відокремлений тип. Люди керуються помилковим переконанням: «Якщо я відсторонив, зі мною буде все в порядку». Характерна установка жодним чином не дати себе захопити, чи йде мова про любовний роман, роботу або відпочинок. В результаті вони втрачають справжню зацікавленість у людях, звикають до поверхневих насолод.

Орієнтація проти людей: ворожий тип. Характерно домінування, ворожість і експлуатація. «У мене є влада, ніхто мене не зачепить». Ворожий тип дотримується думки, що всі інші люди агресивні і що життя - це боротьба проти всіх. Будь-яку ситуацію або відносини він розглядає з позиції: «Що я буду від цього мати?», Незалежно від того, про що йде мова - грошах, престижі, контактах або ідеях. У даній стратегії виражається потреба експлуатувати інших, отримувати суспільне визнання і захоплення.

Як і всі 10 невротичних потреб, кожна з трьох міжособистісних стратегій призначена для зменшення відчуття тривоги.

Питання:

1. Охарактеризуйте перші три стадії розвитку по Е. Еріксону.
2. Охарактеризуйте останні стадії розвитку по Е. Еріксону.
3. Розкрийте механізми втечі від свободи в теорії Е. Фромма.
4. У чому полягають екзистенціальні потреби за Е. Фроммом?
5. Охарактеризуйте соціальні типи характеру за Е. Фроммом.
6. Що являють собою невротичні потреби по К. Хорні?

ТЕМА 6. ГУМАНІСТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ

6.1. ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ А. МАСЛОУ

6.1.1. Ієрархія потреб.

6.1.2. Характеристики людей, які само актуалізуються.

6.1.1. Ієрархія потреб

Фізіологічні потреби

У цю групу включаються потреби: в їжі, питті, кисні, у фізичній активності, сні, захисті від екстремальних температур і в сенсорній стимуляції. Ці фізіологічні потреби безпосередньо стосуються біологічного виживання людини і повинні бути задоволені на якомусь мінімальному рівні перш, ніж будь-які потреби більш високого рівня стануть актуальними.

Потреби безпеки і захисту

Потреби безпеки і захисту: в організації, стабільності, в законі і порядку, в передбачуваності подій і у свободі від таких загрозливих сил, як хвороба, страх і хаос.

Потреби приналежності і любові

Люди прагнуть встановлювати відносини прив'язаності з іншими, у своєї сім'ї і/або в групі. Прихильність до батьків задовольняє потребу дитини в приналежності і любові.

Маслоу визначав два види любові дорослих: дефіцитарна, або Д-любов, і буттєва, або Б-любов. **Д-любов** - це любов, яка виходить із прагнення отримати те, чого нам не вистачає: самоповага, секс чи суспільство когось, з ким ми не відчуваємо себе самотніми. **Б-любов**, заснована на усвідомленні людської цінності іншого, без будь-якого бажання змінити або використовувати його, це любов "буття" іншого, незважаючи на його недосконалість.

Потреби самоповаги

Коли потреба любити інших і бути ними улюбленими досить задоволена, ступінь її впливу на поведінку зменшується, з'являється потреба поваги. Маслоу розділив їх на два основних типи: самоповага: компетентність, впевненість, досягнення, незалежність і свобода, а також повагу іншими: престиж, визнання, репутація, статус, оцінка і прийняття.

Задоволення потреб самоповаги породжує почуття впевненості в собі, гідність і усвідомлення того, що ви корисні й необхідні в світі. Фрустрація цих потреб призводить до почуття неповноцінності, безглуздості, слабкості, пасивності і залежності.

Потреби самоактуалізації

Самоактуалізація - бажання людини стати тим, ким вона може стати. Людина, яка досягла цього вищого рівня, домагається повного використання своїх талантів, здібностей і потенціалу особистості. Самоактуалізуватися - стати тією людиною, якою ми можемо стати, досягти вершини нашого потенціалу.

Самоактуалізація не обов'язково повинна приймати форму творчих зусиль, що виражаються у створенні творів мистецтва. Батько, спортсмен, студент, викладач або робочий у верстаті - всі можуть актуалізувати свій потенціал, виконуючи найкращим чином те, що вони роблять; специфічні форми самоактуалізації дуже різноманітні. Саме на цьому вищому рівні ієрархії потреб люди найсильніше відрізняються один від одного.

6.1.2. Характеристики людей, які само актуалізуються

Люди, які само актуалізуються мають такі характеристики.

1. Більш ефективне сприйняття реальності. Вони здатні сприймати світ навколо себе, включаючи інших людей, правильно і неупереджено. Вони бачать дійсність такою, яка вона є, а не такою, як їм хотілося б її бачити. Вони менш емоційні і більш об'єктивні в своєму сприйнятті і не дозволяють надіям і страхам вплинути на свою оцінку.

2. Прийняття себе, інших і природи. Вони можуть прийняти себе такими, якими вони є. Вони не критичні до своїх недоліків і слабкостей. Вони не обтяжені надмірним почуттям провини, сорому і тривоги - емоційними станами, які взагалі настільки властиві людям. Вони можуть переносити слабкості інших і не бояться їх сили.

3. Безпосередність, простота і природність. Поведінка людей відзначено безпосередністю і простотою, відсутністю штучності або бажання справити враження. Вони можуть пристосовуватися, щоб захистити себе і інших людей від болю або несправедливості.

4. Центрування на проблемі. Вони не еґо-центровані, а орієнтовані на проблеми, що стоять вище їх безпосередніх потреб, проблеми, які вони вважають для себе життєвою місією. У цьому сенсі вони швидше живуть, щоб працювати, а не працюють, щоб жити; робота суб'єктивно переживається ними як їх визначальна характеристика.

5. Незалежність: потреба в самоті. Вони дуже потребують недоторканності внутрішнього життя і самотності. Можуть перебувати на самоті без того, щоб відчувати себе самотніми. Вони зберігають спокій і

незворушність, коли їх осягають особисті нещастя і невдачі. Вони самі для себе є рушійною силою, що чинить опір спробам суспільства змусити їх дотримуватися соціальних умовностей.

6. Автономія: незалежність від культури й оточення. Люди вільні в своїх діях, незалежно від фізичного і соціального оточення. Вони вважають себе активними, відповідальними і само дисциплінованими господарями своєї долі. Вони досить сильні, щоб не звертати уваги на думки і вплив інших, тому вони не прагнуть до почестей, високому статусу, престижу і популярності.

7. Свіжість сприйняття. Люди мають здатність оцінювати по достоїнству навіть самі звичайні події в житті, при цьому відчуваючи новизну, благоговіння, задоволення і навіть екстаз.

8. Вершинні, або містичні, переживання. Це моменти сильного хвилювання або високої напруги, моменти розслаблення, умиротворення, блаженства і спокою.

9. Суспільний інтерес. Навіть коли вони стурбовані, засмучені, розгнівані вадами людей, їх ріднить з ними глибоке почуття близькості. Мають почуття співчуття, симпатії і любові до всього людства.

10. Глибокі міжособистісні відносини. Люди прагнуть до більш глибоких і тісних особистих взаємовідносин. Вони схильні встановлювати близькі стосунки з тими, хто володіє подібним характером, талантом і здібностями.

11. Демократичний характер. Вони поважають інших людей, незалежно від того, до якого класу, раси, релігії, статі ті належать, який їхній вік, професія та інші показники статусу. Вони з готовністю вчаться у інших, не проявляючи прагнення до переваги або авторитарних схильностей.

12. Розмежування засобів і цілей. Загострене почуття розмежування цілей і засобів їх досягнення.

13. Креативність. Всі без винятку вони мають здатність до творчості.

Питання:

1. Розкрийте піраміду потреб А. Маслоу.
2. Дайте характеристику людям, які само актуалізуються.

**ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНИХ ТЕМ ДЛЯ
САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ**

1. Людина і її психіка.
2. Поняття особистості в психології. Особливості і фактори розвитку особистості.
3. Спрямованість особистості. Структура спрямованості (мотиви, інтереси, переконання, ідеали).
4. Фактори та умови історичного розвитку психіки людини.
5. Формування "Я"- концепції особистості. Самооцінка особистості
6. Явища свідомості як предмет дослідження.
7. Проблема несвідомого в психоаналізі.
8. Поняття установки особистості.
9. Темперамент і вища нервова діяльність. Методи вивчення темпераменту.
10. Поняття темпераменту. Теорії темпераменту. Типи темпераменту.
11. Особливості взаємозв'язку властивостей нервової системи і типів темпераменту.
12. Поняття про характер. Методи вивчення характеру.
13. Етапи формування та напрямки прояву характеру.
14. Властивості та особливості характеру. Акцентуації характеру.
15. Задатки як природні передумови здібностей.
16. Поняття про задатки та здібності. Методи вивчення здібностей.
17. Психологія мотивації людини.
18. Особливості взаємозв'язку емоцій і мотивації.
19. Мотиви діяльності. Особливості впливу мотивації на ефективність діяльність
20. З. Фрейд: психоаналітична теорія особистості.
21. Сутність і зміст індивідуальної психології Альфреда Адлера.
22. Комплекс неповноцінності: психологічні чинники виникнення та прояви.
23. Аналітична психологія Карла Юнга.
24. Сутність і зміст Его - теорії особистості Еріка Еріксона.
25. Гуманістична теорія Еріха Фромма - специфіка погляду на основні проблеми психології.
26. Сутність і зміст соціокультурної теорії особистості Карен Хорні.
27. Погляди Гордона Олпорта на проблему особистості.
28. Теорія типів особистості Ганса Айзенка.
29. Сутність і зміст теорії Б.Ф.Скіннера.
30. Основні принципи гуманістичної психології Абрахама Маслоу.
31. Сутність і зміст феноменологічної теорії особистості Карла Роджерса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1991.
2. Адлер А. Понять природу человека. – СПб., 1997.
3. Анастаси А. Психологическое тестирование. – Т.2. М., 1992.
4. Андреев О.А., Хромов Л.Н. Тренируйте память: техника быстрого чтения. – М.: Просвещение, 1994.
5. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды. – Москва-Воронеж, 1996.
6. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. – М., 1976.
7. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.-Воронеж, 1996. С. 434-521.
8. Бакланова Н.К. Бакланов К.В. Шаг к успеху. Психология для Вас. Учеб-метод. пособие. – М.: ИПО Профиздат, 2000, 144с.
9. Берн Э. Игры, в которые играют люди... – М., 1990.
10. Берн Эрик. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных: СПб: Талисман, 1994.
11. Бернштейн Н.А. Физиология движений и активность. – М., 1990.
12. Блюм Г. Психоаналитические теории личности. – М., 1996.
13. Божович Л.И. Развитие воли в онтогенезе // Избранные психологические труды. М., 1995. С.162-192.
14. Братусь Б.С. Психология. Нравственность. Культура. М.: Менеджер, Роспедагенство, 1994.
15. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. – М., 1994.
16. Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение. – М.-В., 1996.
17. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. – Киев, 1989.
18. Вейнингер О. Пол и характер. Ростов на Дону: "Феникс", 1998.
19. Виллюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. – М., 1990.
20. Виткин Дж. Женщина и стресс. – СПб.: Питер Пресс, 1997.
21. Виттельс Ф. Фрейд. Его личность, учение и школа. Пер. с нем. – Л., 1991.
22. Вишнякова Н.Ф. Конфликтология. – М.: Академия, 2002, 318с.
23. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1991.
24. Выготский Л.С. Психология. – М., 2000.
25. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука. – М.: Ин-т практ. психологии, НПО, 1998.
26. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. – М., 1994.
27. Глозман Ж.М. Общение и здоровье личности. Учеб. пособие. – М.: Академия, 2002, 208с.
28. Горякина В.А. Психология общения. Учеб. пособие. – М.: Академия, 2002, 416с.
29. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. – СПб.: Свет, 1997. 30. Грегори Р. Разумный глаз. – М., 1994.
31. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. М., 1996.
32. Джемс У. Психология. – М., 1991.
33. Дормашев Ю.Б., Романов В.Я. Психология внимания. – М.: МГУ, 1995. 34. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – М., 1995.
35. Дьяченко О.М. Развитие воображения дошкольника. – М., 1996. 36. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии. – СПб.: Питер, 2003, 624с.
37. Ждан А.Н. История психологии. – М., 1999.
38. Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогических исследований. Учеб. пособие. – М.: Академия, 2001, 208с. 39. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. – М., 1998.
40. Ительсон Л.Б. Лекции по общей психологии. – М., 2000.
41. Когнитивная психология. Учебник для вузов /Под ред. В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова. – М.: ПЭРСЭ, 2002, 480с.
42. Косов Б.Б. Творческое мышление, восприятие и личность. – М.: Изд-во "Институт практической психологии", Воронеж: НПО "МОДЕК", 1997.
43. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М., 1994.
44. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М., 1994.
45. Лейтес Н.С. Возрастная одаренность школьников. Учебное пособие. – М.: Академия, 2000, 320с.
46. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы. – М., 1984.
47. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность //Избранные психологические произведения: В 2т. – М., 1983. – Т.2.
48. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. – М., 1993.
49. Лобанов А.А. Основы профессионально-педагогического общения. Учеб. пособие. – М.: Академия, 2002, 192с.
50. Логвиненко А.Д. Психология восприятия. – М., 1990.

51. Ломов Б.Ф. Человек и техника. – М., 1996.
52. Лурия А.Р. Высшие корковые функции. – М., 2000.
53. Марцинковская Т.Д., Ярошевский М.Г. 100 выдающихся психологов мира. – М., 1995.
54. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб, 1999.
55. Межличностное общение / Сост. Н.В.Казариновой, В.М. Потольши. – СПб.: Питер, 2001., 512с.
56. Мерлин В.С. Психология индивидуальности. – М., Воронеж, 1996. 57. Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание. Учеб. пособ. к спецкурсу. – Пермь, 1990.
58. Митина Л.М., Асмаковец Е.С. Эмоциональная гибкость учителя: психологическое содержание, диагностика, коррекция – М.: Моск. Психолого-соц. Ин-т Флинта, 2001, 192с.
59. Мясищев В.Н. Психология отношений. – М.-Воронеж, 1995.
60. Небылицин В.Д. Избранные психологические труды. – М., 1990.
61. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. – М., 1996.
62. Солсо Р.Л. Когнитивная психология. – М., 1996.
63. Тарабакина Л.В. Практикум по курсу "Психология человека": Учеб. пособие для студентов педвузов. – М., 1998.
64. Теплов Б.М. Избранные труды. В 2т. – М., 1985.
65. Тихомиров О.К. Понятия и принципы общей психологии. – М., 1992.
66. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.
67. Фрейд З. Введение в психоанализ. – М., 1991.
68. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.
69. Фромм Эрих. Искусство любви. – Минск: ТПЦ "Полифакт", 1991.
70. Харин С.С. Искусство психотренинга. Заверши свой гештальт. – Мн., 1998.
71. Хорни К. Невротическая личность нашего времени; Самоанализ: Пер. с англ. / Общ. ред. Г.В.Бурменской. – М.: Издат. группа "Прогресс" – "Универс", 1993.
72. Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979.
73. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб., 1997.
74. Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии. – М., 1998. 75. Щадриков В.Д. Введение в психологию: способности человека. – М.: Логос, 2001.
76. Щадриков В.Д. Введение в психологию: эмоции и чувства. – М.: Логос, 2002.
77. Эриксон Э. Детство и общество. – М., 1996.
78. Юнг К. Архетип и символ. – М., 1991.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Історія розвитку психологічних знань.
2. Фактори та умови історичного розвитку психіки людини.
3. Явища свідомості як предмет дослідження.
4. Методи дослідження в психології.
5. Поняття про індивід, індивідуальність, особистість. Спрямованість особистості.
6. Особливості і фактори розвитку особистості. Періодизація процесу розвитку особистості.
7. Поняття установки особистості.
8. Поняття про спрямованість, як складову структуру особистості.
9. Структура спрямованості (мотиви, інтереси, переконання, ідеали).
10. Структура особистості (за К.Платоновим).
11. Рушійні сили, чинники, передумови розвитку особистості.
12. Формування "Я"- концепції особистості. Самооцінка особистості.
13. Психологічна структура діяльності (мотиви, цілі, способи).
14. Психологія мотивації людини.
15. Мотиви діяльності. Вплив рівня мотивації на ефективність діяльності.
16. Формування мотивації у шкільному віці.
17. Особливості взаємозв'язку емоцій і мотивації.
18. Темперамент і вища нервова діяльність. Методи вивчення темпераменту.
19. Характеристика типів ВНД (за І.Павловим).
20. Основні теорії темпераменту. Загальна характеристика.
21. Типи темпераменту. Загальна характеристика.
22. Властивості темпераменту.
23. Поняття про характер. Структура характеру. Методи вивчення характеру.
24. Поняття про характер. Розвиток характеру.
25. Етапи формування та напрямки прояву характеру.
26. Характер, класифікація рис характеру.
27. Властивості та особливості характеру. Акцентуації характеру.
28. Формування та зміни характеру.
29. Характер, акцентуації характеру (за К. Леонгардом).
30. Темперамент та характер (загальна характеристика).
31. Поняття про задатки та здібності. Методи вивчення здібностей.
32. Загальна характеристика та класифікація задатків та здібностей.
33. Види здібностей. Рівні розвитку здібностей.
34. Навички та вміння. Види навичок.
35. Формування та розвиток здібностей. Умови успішного розвитку здібностей.
36. З. Фрейд: психоаналітична теорія особистості.
37. Проблема несвідомого в психоаналізі.
38. Стадії розвитку особистості у теорії З.Фрейда.
39. Теорія особистості З.Фрейда. Захисні механізми.
40. Сутність і зміст індивідуальної психології Альфреда Адлера.
41. Комплекс неповноцінності: психологічні чинники виникнення та прояви за теорією А.Адлера.
42. Основні положення та принципи теорії К.Юнга.
43. Сутність і зміст Еґо - теорії особистості Еріка Еріксона.
44. Сутність і зміст соціокультурної теорії особистості Карен Хорні.
45. Теорія Еріха Фромма - специфіка погляду на основні проблеми психології.
46. Теорія типів особистості Ганса Айзенка.
47. Сутність і зміст феноменологічної теорії особистості Карла Роджерса.
48. Погляди Г. Олпорта на проблему особистості.
49. Основні принципи гуманістичної психології Абрахама Маслоу.
50. Рис самоактуалізованої особистості.
51. Характеристика само актуалізованої особистості у теорії А.Маслоу.
52. Теорія особистості К.Роджерса.
53. Особливості розуміння психічного в біхевіористичній теорії Б.Ф.Скіннера

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ТЕМА 1. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ. ВСТУП.....	5
ТЕМА 2. ТЕМПЕРАМЕНТ.....	7
ТЕМА 3. ХАРАКТЕР, ЗДІБНОСТІ, ЗАДАТКИ.....	13
ТЕМА 4. ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ. ПСИХОДИНАМІЧНИЙ НАПРЯМОК.....	18
4.1. ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ З. ФРЕЙДА.....	18
4.2. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЇ А. АДЛІРА.....	20
4.3. ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ К. ЮНГА.....	21
ТЕМА 5. ЕГО - ПСИХОЛОГІЯ.....	23
5.1. ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ Е. ЕРІКСОНА.....	23
5.2. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТЕОРІЇ Е. ФРОМА.....	24
5.3. ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ТЕОРІЇ К. ХОРНІ.....	26
ТЕМА 6. ГУМАНІСТИЧНИЙ НАПРЯМОК.....	28
6.1. ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ А. МАСЛОУ.....	28
ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНИХ ТЕМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.....	30
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	31
КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ДІСЦИПЛІНИ «ПСИХОЛОГІЯ».....	33

Навчально-методичне видання

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ, МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
ТА КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ З КУРСУ
«Загальна психологія. Психологія особистості»
для спеціальності 053 «Психологія»

РОМАНОВСЬКИЙ Олександр Георгійович
ШТУЧЕНКО Ірина Євгенівна

Відповідальний за випуск доц. Штученко І.Є.

В авторській редакції

Самостійне електронне видання